שרידים של יישובים פרוזים מתקופת הברונזה התיכונה, שלהי תקופת הברזל והתקופה הפרסית, וטרסות משלהי התקופה הביזנטית והתקופה האסלאמית בחורבת עלונה (ח׳ירבת אל־עלווינה)

שלומית וקסלר־בדולח

האתר (נ״צ 21760–795/63475–519) נמצא בצפון־מערב ירושלים ומדרום לכפר בית איכסא, בחלקה התחתון של שלוחה המשתפלת דרומה אל נחל שורק (איור 1; פלדשטיין ואחרים תשנ״ג:230, אתר 310); בראש השלוחה מצויה ח׳ירבת אל־עלווינה (פלדשטיין ואחרים תשנ״ג:230, אתר 309). המסלע במקום הוא גיר מחבורת יהודה (תצורות עמינדב, כפר שאול ומוצא), ומעליו התפתח כיסוי קרקע דק. חלקה התחתון של השלוחה מכוסה יער אורנים שניטע בשנות ה־70 של המאה הכ׳. האתר משתרע על פני מדרון תלול למדי, (670–630 מ׳ גובה מעפה״י) ושטחו כ־20 דונם.

על פני המדרון יש מדרגות עיבוד חקלאיות, הנתמכות בקירות טרסה, וכן גדרות אבן התוחמות חלקות חקלאיות. מתחת לקירות הטרסה, מדרגות העיבוד והגדרות, וכן בשטחים שביניהם, הובחנו ראשי קירות קדומים. במקומות רבים על פני המדרון זוהו מפולות גדולות של אבני בנייה, ובהן פריטים אדריכליים, כגון משקופים (איור 2). האתר נסקר לראשונה בשנות ה־80 של המאה הכ׳ (פלדשטיין ואחרים תשנ״ג:231, אתר 310), ושוב בשנת 1994, לקראת בניית שכונת מגורים במקום.[1] בעקבות הסקר נערכו באתר שתי עונות חפירה, ונחשפו שרידי יישוב מתקופת הב״ת 2ב׳, מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית, וכן שרידי חקלאות ומתקנים מהתקופות הביזנטית, האסלאמית הקדומה והאסלאמית המאוחרת.[2] כיוון שהשרידים שנחפרו הם למעשה יחידות חד־תקופתיות, הם יידונו להלן מן הקדום אל המאוחר, ולאחריהם יובא סיכום משולב של ההיסטוריה היישובית באתר.

---

1 את הסקר ערכו גדעון סולימני ודני וייס מטעם רשות העתיקות.

2 החפירות, מטעם רשות העתיקות, נערכו בחודשים יוני–יולי 1994 (הרשאה מס׳ A-2136), ובחודשים מרס–מאי 1995 (הרשאה מס׳ A-2257). את החפירות ניהלה כותבת שורות אלו בסיוע יניר מילבסקי, עומר עבד־רבו, אלי שבו, גנאדי קוטובסקי וג׳פרי יאס (מנהלי שטחים בעונה א׳), נוגה ארד־איילון ואלי שבו (מנהלי שטחים בעונה ב׳). סייעו אבי האג׳יאן (מדידות), ברכה זילבר (שרטוט), ילנה דלרזון (מפת איתור) סנדו מנדריאה (צילום), רוני גת (רפאות כלי חרס), אירנה לידסקי ואלינה פיקובסקי (ציור כלי חרס), צילה שגיב וקלרה עמית (צילום). כתב היד הוגש לפרסום בשנת 2003, ועודכן מאז פעמים מספר. תודתי לצבי גרינהוט על סיועו המקצועי הרב בהכנת כתב היד לפרסום.

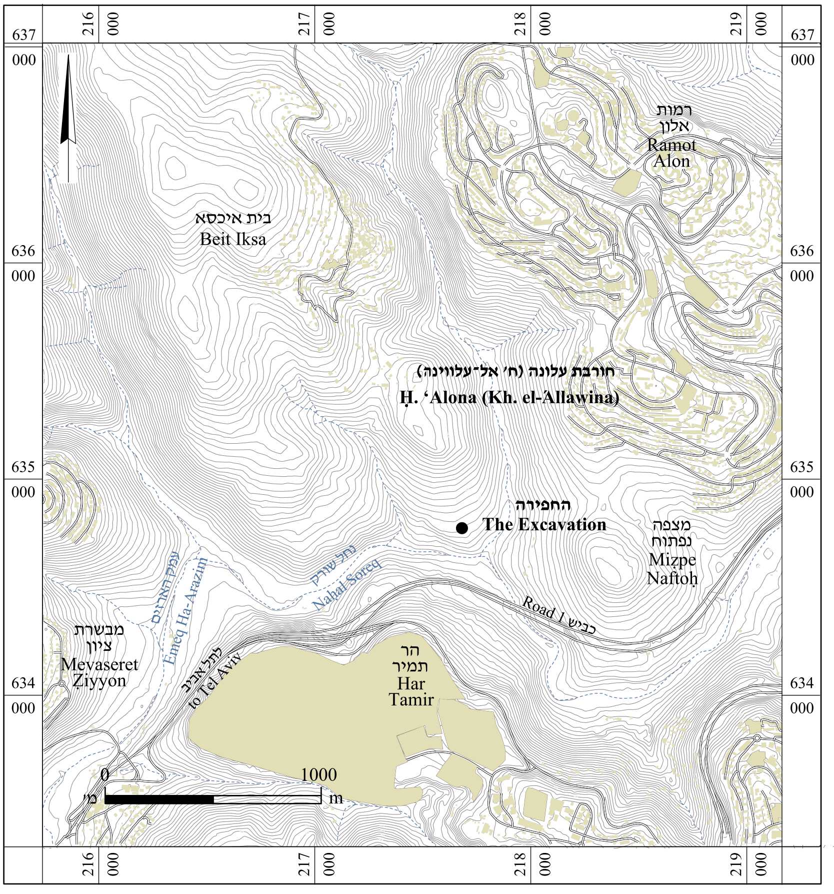

איור 1. מפת איתור.

איור 2. שטח B, קיר גדרה ומפולות אבנים, מראה כללי לכיוון מערב.

החפירות

תקופת הברונזה התיכונה 2ב׳[3]

שרידי מבנים מתקופה זו נתגלו בארבעה שטחי חפירה המרוכזים ברצועה צרה באמצע המדרון, 50 מ׳ מעל אפיק הנחל (שטחים A, A20, B, F; תכנית 1). המבנים נחשפו רק בחלקם, אך ראשי קירות בולטים על פני השטח מעידים על קיומם של מבנים נוספים שלא נחפרו, מקצתם מסומנים בתכנית 1. המבנה שנחשף בשטח B השתמר טוב יותר מהמבנים האחרים, ולפיכך יתואר תחילה ולאחריו יוצגו השטחים האחרים.

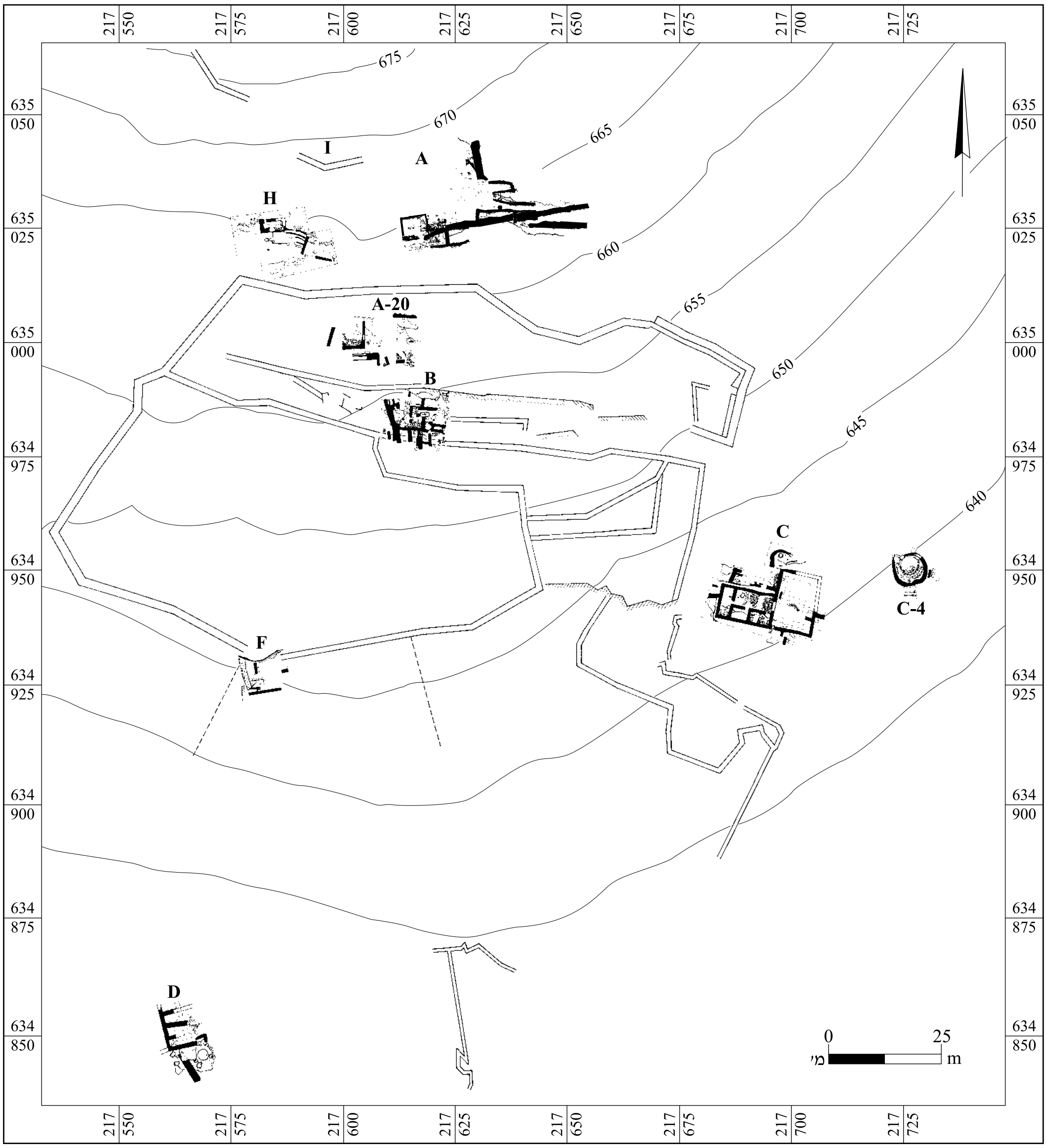

תכנית 1. מיקום שטחי החפירה.

[3] להלן ייעשה שימוש בכרונולוגיה הגבוהה: 1750–1550 לפסה״נ.

קירות המבנים בנויים ישירות על הסלע; בחלק מהמקרים שימשו מדרגות הסלע קירות. הקירות אינם בנויים באופן אחיד. לקירות החיצוניים, הארוכים, יש בדרך כלל פן אחד של אבנים גדולות מהוקצעות ואבנים קטנות ביניהן, ללא חומר מלכד. האבנים מונחות לעיתים בשיטת ראשים ולעיתים בשיטת פתינים (כ־0.7 מ׳ רוחב). הקירות הפנימיים בנויים בדרך כלל בשיטה דומה, אך באבנים קטנות יותר (0.55–0.50 מ׳ רוחב). קירות המבנים שרדו לגובה ממוצע של שניים עד חמישה נדבכים. בתוך המבנים נתגלו כמה סוגי רצפות: רצפות סלע טבעי מוחלק (שטח B), רצפת עפר מהודק (שטח B), ריצוף לוחות אבן (שטחים A20, B), ומילוי חצץ קטן (שטח A), שנראה כי שימש תשתית לרצפה.

שטח B (תכניות 1, 2)

בשטח זה נחשף מבנה מגורים מדורג, ובו שני שלבי בנייה עיקריים. הממצא הקרמי הדומה בשניהם מלמד שיש לתארכם לתקופת הב״ת 2ב׳ (ר׳ Gershuny, this volume).

השלב הקדום. למבנה תבנית מרובעת (13 × 13 מ׳; כ־170 מ״ר), והוא כולל חצר מרכזית וחדרים מצפון (L209, L211) ומדרום לה (L282, L272, L238, L273), שנבנו בהתאמה לפני השטח. המבנה תחום מצפון במדרגת סלע טבעית, שעליה בנוי קיר גדרה מאוחר (W2040), המשמר ככל הנראה תוואי קיר קדום שלא השתמר. קירות המבנה האחרים (W2028, W2025, W2030, W2016, W2011) הושתתו על הסלע, והם בנויים מאבני שדה גדולות מהוקצעות. החצר (L286/L210) ושני החדרים שמצפון לה (L209, L211) בנויים על מדרגת סלע עליונה, ואילו שורת החדרים הדרומית בנוייה על מדרגת סלע נמוכה בכמטר אחד מן החצר.

החצר המרכזית (L286/L210) מלבנית (4.0 × 10.5 מ׳), וממנה הוליך פתח (0.6 מ׳ רוחב) במרכזו של קיר 2000 אל חדר 209 שמצפון לה (איור 3); כניסה נוספת (0.8 מ׳ רוחב), המשולבת בחלקו המזרחי של קיר W2008, הובילה דרך מעבר מדורג אל חדר 272 בשורת החדרים הדרומית. בחלקה הצפוני־מזרחי של החצר (L210) שימש הסלע הטבעי המוחלק רצפה, ובחלקיה הדרומי והמערבי, שם משתפל הסלע בחדות, הונח ריצוף אבנים מסודר (L286; איורים 3, 4). במילוי שנמצא על ריצוף זה התגלה פריט דמוי חרפושית (Milevski, this volume: No. 3).

איור 3. שטח B, רצפת החצר (L286/L210), מבט לצפון.

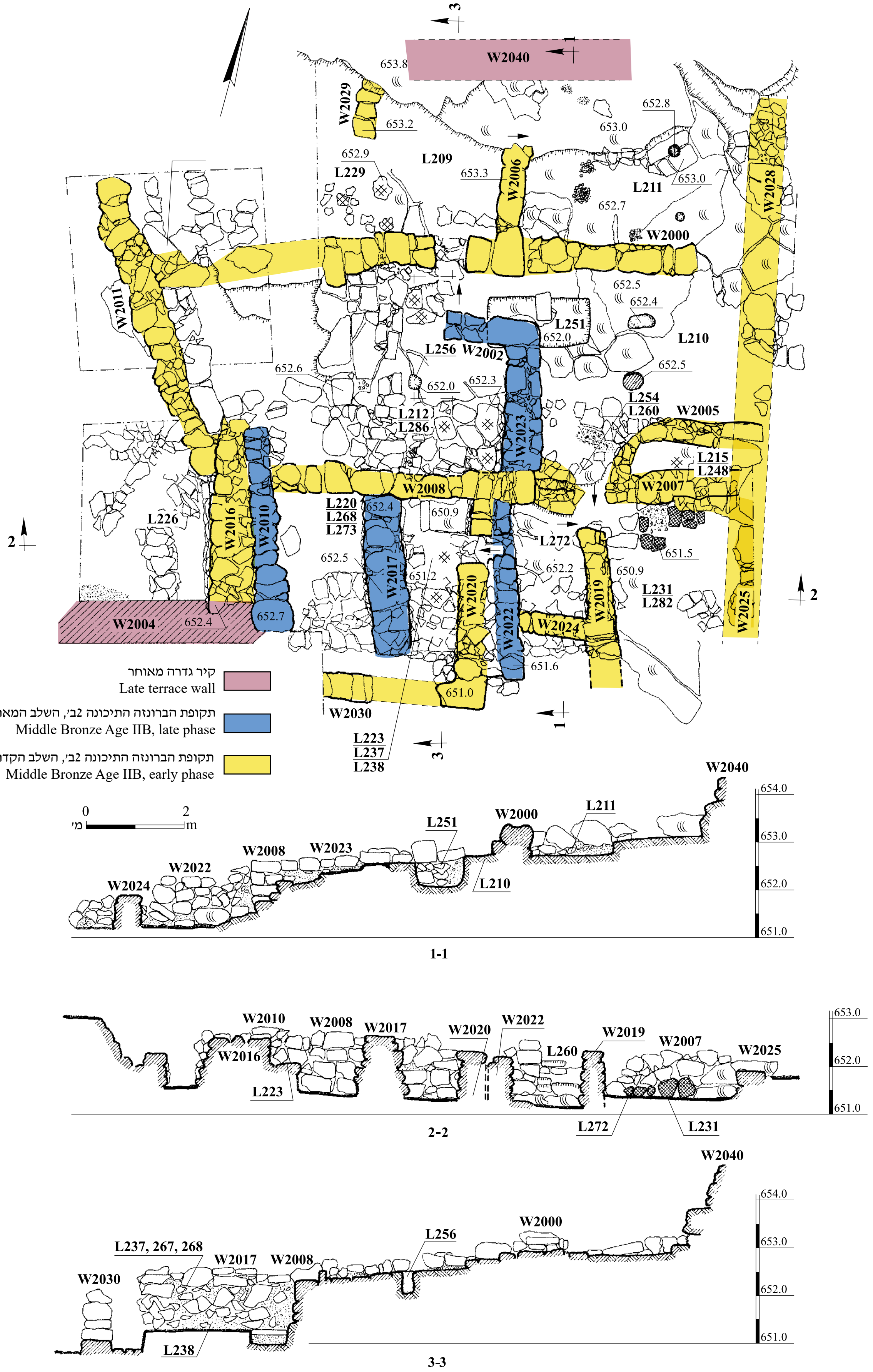

תכנית 2. שטח B, תכנית וחתכים.

איור 4. שטח B. רצפת החצר, מבט למערב; קיר 2023 מהשלב המאוחר בנוי על מתקן 251 מהשלב הקדום.

ברצפת החצר שולבו שני מתקנים: בחלקה הצפוני נמצא מתקן מלבני חצוב (L251; 1.0 × 2.1 מ׳, 0.6 מ׳ עומק; איור 4), שקרקעיתו שטוחה. המתקן היה מלא בעפר והוא חתום בקירות W2002 ו־W2023 מהשלב המאוחר. מתקן נוסף (L215/L248; 0.5 × 1.7 מ׳, 0.64 מ׳ עומק) נמצא בפינה הדרומית־המזרחית של החצר. זהו מתקן סגלגל בנוי, ששימש כנראה לאחסון. המתקן מנצל את החלל שנוצר בהשתפלות הסלע הטבעי, בין רצפת הסלע של החצר בצפון (L210) לקיר 2007 בדרום. בתוך המתקן נתגלו פכית ופך (איור 5; ר׳ Gershuny, this volume: Fig. 10:4, 6). נראה שכלים אלה נפלו מגובה לא רב, אולי ממדף שניצב בתוך המתקן.

במרכז חלקה המזרחי של החצר נתגלתה באתרה אבן מעוגלת (0.45 מ׳ קוטר), ככל הנראה בסיס לעמוד עץ. במרחק 4.2 מ׳ ממערב לבסיס זה, וכ־4.5 מ׳ מהקיר המערבי של החצר (W2011), נמצא שקע חצוב בסלע (L256; 0.45 מ׳ קוטר); ייתכן שגם הוא שימש בסיס לעמוד עץ. שני הבסיסים מסודרים בקו ישר, והם חוצים את החדר בערך במרכז בציר מזרח–מערב; נראה שהם תמכו בקירוי החצר. רצפת החצר (L286) נמצאה חתומה מתחת לרצפת עפר מהודק (L212) מהשלב המאוחר (ר׳ להלן).

חדר 209 שמצפון לחצר נחשף רק בחלקו (2.6 × 3.0 מ׳ גודל משוער; איור 6), ורצפתו הייתה הסלע המוחלק. בקירות החדר שולבו שני פתחים: פתח דרומי (0.6 מ׳ רוחב) שהוביל אליו מהחצר, ופתח מזרחי (0.6 מ׳ רוחב) בקיר W2006 שהוביל לחדר 211. ייתכן שבבדל הקיר המערבי (W2029) היה פתח נוסף שלא שרד. ממערב לחדר 209 היה, ככל הנראה חדר נוסף, אך שטח זה לא נחפר במלואו. ממזרח לחדר 209 השתמר חדר 211 (3.5 × 4.5 מ׳); רצפתו סלע טבעי מוחלק, שהושלם באבנים מוחלקות. רצפת החלק הצפוני של החדר גבוהה בכ־0.35 מ׳ מזו שבחלק הדרומי. ברצפה חצובים שני ספלולים (0.20–0.25 מ׳ קוטר ועומק) שלא ברור למה שימשו. הספלול הצפוני חצוב באבני הריצוף, והספלול הדרומי — בסלע הטבעי.

מדרום לחצר 286/210 הייתה שורת חדרים שאליהם נכנסו דרך פתח בין קיר 2007 לקיר 2008. בפתח השתמרו שלוש מדרגות, חלקן בנוי וחלקן חצוב (L260; 0.85 מ׳ אורך, כ־0.15 מ׳ רום, 0.25–0.50 מ׳ שלח; איור 7). המדרגות נמצאו חתומות במפולות (L254), והן הובילו דרומה לחדר רבוע (L272; 2.0 × 2.2

איור 5. שטח B, מתקן 215/248 ובתוכו פך באתרו, מבט למערב.

איור 6. שטח B, מראה כללי לכיוון דרום.

איור 7. שטח B, המדרגות המחברות בין המפלס התחתון למפלס העליון, מבט לצפון.

איור 8. שטח B, הכניסה בקיר 2019 בין חדר 272 לחדר 282, מבט למזרח.

מ׳). בקירות החדר נקבעו שלוש כניסות: כניסה צפונית (ר׳ לעיל), כניסה מזרחית (0.6 מ׳ רוחב; איור 8) בקיר 2019, שהייתה סתומה במילוי עפר, וכניסה מערבית (0.55 מ׳ רוחב) בקיר W2020 (איור 9). בחלקו הצפוני של החדר שימש הסלע הטבעי רצפה, ובחלקו הדרומי הייתה רצפה עשויה מלוחות אבן בגודל בינוני, שניגשה לקירות.

החדר המזרחי בשורת החדרים הדרומית נחשף בחלקו (L282; 2.5 מ׳ רוחב, אורך לא ידוע). בתוך החדר נחשפה רצפת עפר מהודק שניגשה לקירות (איור 8). רצפת החדר נמצאה חתומה במפולות שהכילו חומר לבנים (L231).

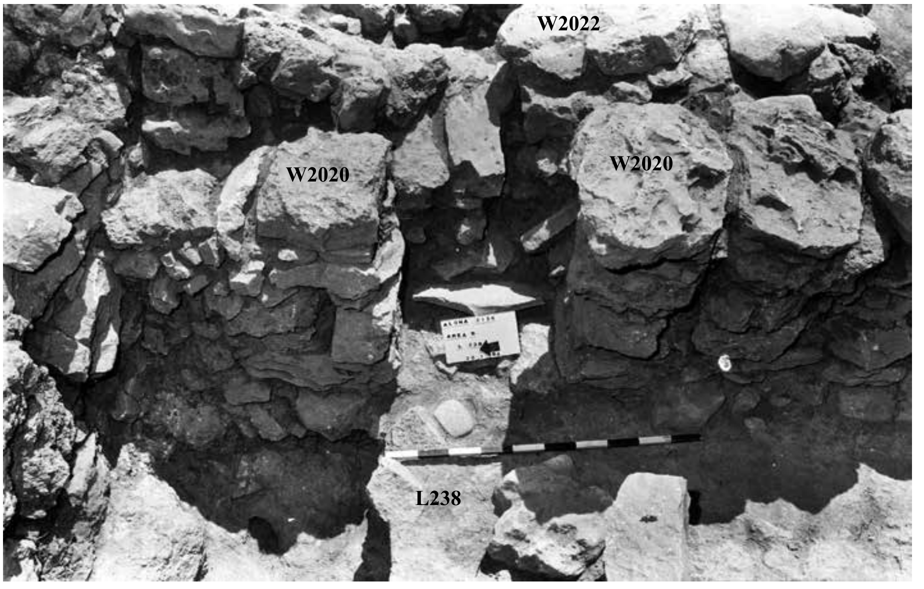

איור 9. שטח B, הכניסה בקיר 2020, בין חדר 272 לחדר 238, מבט למזרח;
הכניסה חסומה בקיר 2022 מהשלב המאוחר.

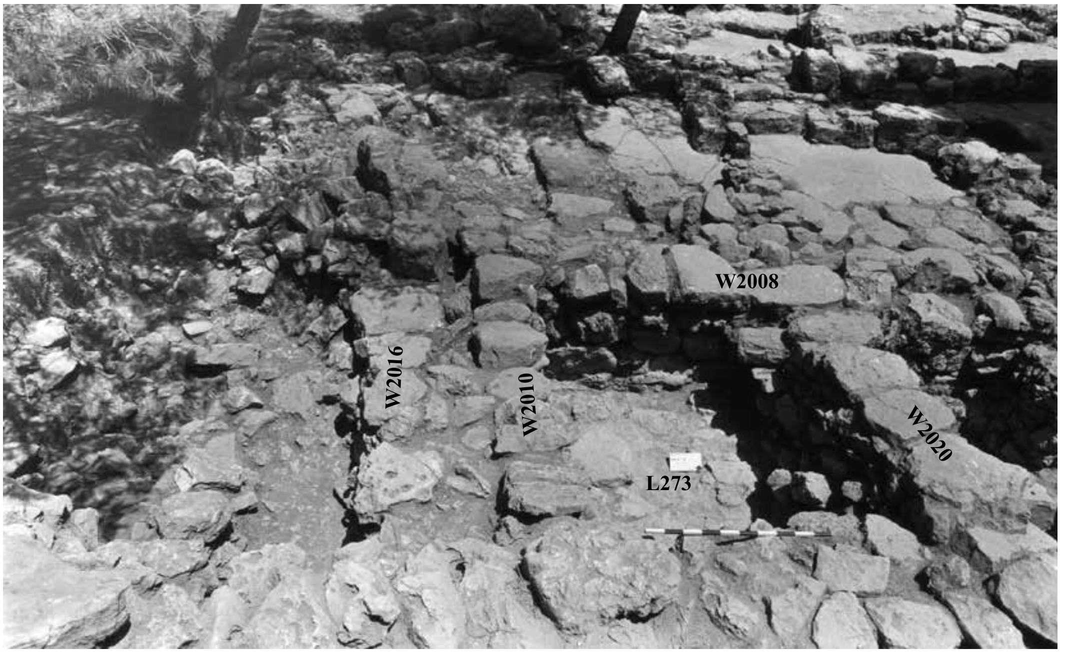

איור 10. שטח B, רצפת חדר 273, מבט לצפון.

בחדר המערבי בשורת החדרים הדרומית (L273/L238; 3.8 × 4.5 מ׳; איורים 9, 10) השתמרה רצפת עפר מהודק (0.3 מ׳ עובי), בגוון צהבהב, שהונחה ישירות על הסלע. ברצפה שולבו לוחות אבן בגודל בינוני, אחד מהם הוא לוח מלבני, צר (0.15 × 0.65 מ׳, 0.1 מ׳ עובי) — אולי בסיס למתקן שטיבו לא הוברר. הרצפה ניגשה לקיר הצפוני של החדר (W2008). על רצפת העפר התגלה קנקן שבור (ר׳ Gershuny, this volume:

Fig. 9:1). רצפת החדר הייתה חתומה במפולת אבנים שסתמה גם את הפתח בקיר 2020. מפולת אבני בנייה מילאה את חלל החדר למלוא גובהו, והייתה חתומה תחת קירות השלב המאוחר. בין אבני המפולת, סמוך לכניסה, נמצא משקוף אבן, שהיה שייך בוודאי לפתח. ממערב לקיר המערבי של חדר זה (W2016) נמצא ריצוף אבן (L226).

השלב המאוחר. הקירות החיצוניים של המבנה המשיכו לשמש גם בשלב זה. בשורת החדרים הצפונית בוטל חלקו הדרומי של קיר 2029, ובמקומו הונח ריצוף (L229) העשוי מלוחות אבן קטנים. בחצר המרכזית נבנו קירות חדשים (W2002, W2023), המצביעים על כך שהיא בוטלה או הוקטנה. הקירות יצרו פינה מעל מתקן 251 שהוצא מכלל שימוש. חלקה המזרחי של החצר (L210) ומתקן 248/215 המשיכו לשמש. ממערב לקיר 2023 הונחה רצפת עפר (L212) מעל רצפת האבן (L286) מהשלב הקדום.

חלקו הדרומי של המבנה נהרס בסופו של השלב הקדום, ונעשו בו שינויים מספר. מדרום לקיר 2008 הקדום נבנו שלושה קירות מקבילים בכיוון צפון–דרום (W2022, W2017, W2010). קיר 2022 ניגש בחלקו הדרומי אל בדל קיר (W2041; לא בתכנית), שנתגלה תחת קיר גדרה מאוחר (W2004) וזוהה רק לאחר פירוקו של האחרון. נראה שגם קירות 2017 ו־2010 ניגשו לקיר 2041. לפיכך, ניתן לשחזר לפחות שני חדרים מלבניים שהתקיימו כאן בשלב זה: חדר L223 במזרח (1.7 × 3.2 מ׳), שהכניסה אליו לא השתמרה, ובו רצפה של לוחות אבן ועפר מהודק שהשתמרה חלקית ממזרח לקיר 2017, וחדר L220 במערב (1.7 × 3.0 מ׳), שנחשפה בו רצפת עפר מהודק, אך הכניסה אליו לא השתמרה. הקירות והרצפות של השלב המאוחר חתמו תחתיהם את מפולות האבנים (L268, L237) והלבנים (L231) מהשלב הקדום. קיר הגדרה המאוחר 2004 כיסה את הקירות של השלב המאוחר (איורים 2; 11).

הממצא מעל רצפות המבנה ומתחתיהן כלל בעיקר שברים של כלי חרס וכלי צור (ר׳ Gershuny, this voume; חלאילה ובנקירר, להלן). כלים שלמים נתגלו בתוך מתקן האחסון 248/215, וכן נמצא קנקן שלם, ללא שפה, על רצפת חדר 238 מהשלב הקדום. המכלול אופייני לשימוש יומיומי באתרי מגורים. קיר הגדרה המאוחר (2004) בנוי מעל החלק הדרומי של המבנה. החרסים המאוחרים ביותר שנמצאו בין אבניו תוארכו לתקופה האסלאמית הקדומה.

איור 11. שטח B, קיר גדרה 2004 לפני פירוקו החלקי, מבט לדרום; הקיר נבנה מעל שרידי המבנה הקדום (W2010).

שטח A20 (תכניות 1, 3)

שטח זה נמצא כ־10 מ׳ מצפון־מערב לשטח B, על מדרגת הסלע שמעליו (10–11 מ׳ רוחב). פני הסלע משתפלים במתינות מגובה 657.00 מ׳ מעפה״י בצדה הצפוני של המדרגה לגובה 655.00 מ׳ מעפה״י בדרומה. על פני שטח שגודלו כ־200 מ״ר נחשפו בדלי קירות וקטעי רצפות שאינם מצטרפים לכדי תכנית שלמה.

נחשפו חדרים/מרחבים אחדים, שהשתמרו רק בחלקם. בחלק המזרחי נמצא מרחב רבוע (L165; לפחות 4.0 × 4.5 מ׳), שלא שרדה בו רצפה, אלא מילוי עפר על הסלע. במרחק של כ־4 מ׳ מדרום לקיר W10022 נחשף בדל קיר נוסף (W10020), המקביל אליו, פחות או יותר. במערב השטח נחשף חלק ממרחב מלבני (L138/L139; 3.75 × 5.80 מ׳; איור 12). חלקו הצפוני סחוף במידה רבה, אך בחלקו הדרומי שרדה רצפה

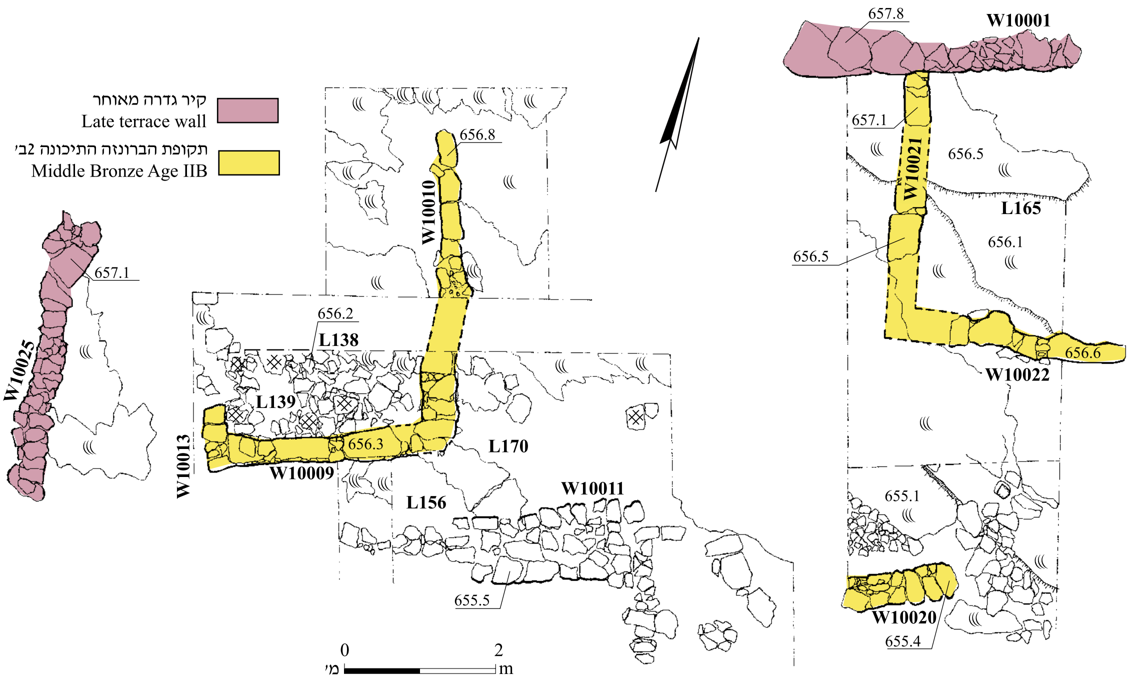

תכנית 3. שטח A20.

איור 12. שטח A20, שרידי מבנה 139, מבט לצפון.

של לוחות אבן על הסלע. כ־1.2 מ׳ מדרום לקיר 10009 נחשף קיר רחב (W10011) שטיבו לא הוברר, וביניהם נמצא מילוי (L156) שהכיל חרסים. כל הקירות הללו הושתתו על הסלע הטבעי, בלא שנתגלו עדויות לשלבים סטרטיגרפיים ביניהם.

מעל הרצפה של מרחב 138/139 ומתחתיה, וכן סמוך לקירות אחרים, נתגלה מכלול אחיד של כלי חרס מתקופת הב״ת 2ב׳ (ר׳ Gershuny, this volume), המתארך את השרידים הללו לתקופה זו. בשטח נמצאו גם קירות מאוחרים: קיר טרסה (W10001), הבנוי על מדרגת סלע טבעי, וקיר גדרה (W10025). ייתכן שקירות אלו נבנו מעל קירות קדומים שלא נחשפו.

שטח A (תכניות 1, 4)

שטח זה (20 × 40 מ׳) משתרע מצפון לשטח A20, בגבולו הצפוני של האתר, על מדרגת הסלע הצפונית והגבוהה ביותר שבה הובחנו שרידים (כ־665 מ׳ גובה מעפה״י). לפני החפירה אפשר היה להבחין במעין טרסה, או מדרגה מיושרת ומסוקלת (4 × 40 מ׳) ובראשי קירות שנראו על פני האדמה הכהה.

נחשפו קירות רבים שכיוונם מזרח–מערב, הבנויים לרוחב המדרון, בהתאמה לפני השטח, וביניהם בדלי קירות בכיוון צפון–דרום. הקירות השתמרו לרוב רק בחלקם ולגובה של נדבכים ספורים (איורים 13, 14), אך ניתן להבחין בשלושה טיפוסים עיקריים: (1) קירות המושתתים על הסלע ובנויים משורה של אבנים מהוקצעות (W10102, W10104, W10006, W10007, W10116, W10117, W10113; 0.65 מ׳ רוחב ממוצע), שהם ככל הנראה שרידים של מבנה מתקופת הב״ת 2ב׳; (2) קיר רחב, המושתת על הסלע ובנוי משתי שורות אבנים מהוקצעות (W10008; 1.2–1.1 מ׳ רוחב), ככל הנראה קיר תמך; (3) קירות הבנויים משורת אבנים אחת שלהן פן מסודר הפונה כלפי המדרון, ומאחוריו מילוי עפר ואבנים (W10004, W10100). נראה שקירות אלו שימשו קירות תמך, אך אפשר ששימשו במבנה המקורי.

למרות מצב ההשתמרות הירוד של שרידים אלה, ניתן לשחזר שורות של חדרים רבועים הבנויים לרוחב המדרון, שהיו שייכים אולי ליותר ממבנה אחד. במערב השטח נחשף חדר רבוע (L135; 4.3 × 5.0 מ׳) שמן הקיר הדרומי שלו נותרה שורת אבנים (W10027). במרכז החדר נמצא בסיס אבן רבוע של עמוד שתמך אולי בתקרה. בחלק הצפוני־המערבי של החדר שרדה רצפת סלע מוחלק, ובצדיה, ממזרח ומדרום, במקומות שבהם הסלע משתפל בתלילות, היה מילוי של אבנים קטנות, ככל הנראה תשתית לרצפה. ממערב לבסיס העמוד שרדו כמה לוחות אבן שטוחים, שהיו ככל הנראה חלק מהריצוף שהונח על מילוי האבנים הקטנות. בחלקו המזרחי של החדר, צמוד לקיר 10016, שולב ברצפה מתקן מלבני קטן (L154; 0.3 × 0.4 מ׳, 0.2 מ׳ גובה) התחום בשלושה לוחות אבן ניצבים.

ממזרח לחדר 135 נחשפו שרידים מקוטעים של מרחבים נוספים: חדר 140 (10 מ׳ רוחב, אורך לא ידוע), שבחלקו המזרחי השתמרה רצפה עשויה לוחות אבן. במרכזו, מעל הסלע, נמצא מילוי עפר אפור עשיר בחרסים (L124, L767). מדרום לחדר זה, על מדרגת סלע נמוכה יותר, התגלו קטעים של שני חדרים נוספים, שלהם קיר דרומי משותף (W10108): חדר 171 (3 × 4 מ׳), שהיה מלא במפולות של אבנים גדולות, וסמוך לו חדר 763 (3.8 מ׳ רוחב, אורך לא ידוע), שבתוכו, על הסלע, שרד מילוי אפור עשיר בחרסים. במרחק של כ־5 מ׳ ממזרח לחדר 140 שרד חדר נוסף (L770/L708; כ־7.2 מ׳ רוחב, אורך לא ידוע), ובתוכו, על הסלע, מילוי עפר אפור עשיר בחרסים. קיר 10116, הנמשך מחדר זה מזרחה, וקיר נוסף, הנמשך במקביל לו מדרום וחתום תחת קיר גדרה 10008, מלמדים שהיו חדרים נוספים בצד זה. מצפון לחדר 708/770 שרדו קטעי רצפה (L782/L728, כ־6 מ׳ רוחב, אורך לא ידוע), וכן מתקן בנוי, עגול, מדופן באבנים קטנות (L785; 0.4 מ׳ קוטר, 0.25 מ׳ עומק) ובדלי קירות (W10102, W10103, W10004) ששרדו לגובה שניים–שלושה נדבכים, שהיו אולי חלק ממבנה אחד.

הממצא בשטח A כלל בעיקר שברי כלי חרס (ר׳ Gershuny, this volume), וכן משקולת פלך (שמיר, להלן) וכלי צור (חלאילה ובנקירר, להלן), המתוארכים לתקופת הב״ת 2ב׳. מקורם העיקרי של הממצאים במילוי העפר האפור שנמצא בכל החדרים ומחוצה להם (L738, L750, L764, L766, L780).

תכנית 4. שטח A, תכנית וחתך.

איור 13. שטח A, מראה כללי לכיוון מזרח בתום עונת החפירות הראשונה.

איור 14. שטח A, מראה כללי לכיוון צפון.

לאורך צדו הדרומי של השטח נמשך קיר ארוך ורחב בכיוון כללי מזרח–מערב, הבנוי במקביל לטופוגרפיה בשטח (W10008). הקיר מושתת לרוב על הסלע, והוא בנוי שתי שורות אבנים. בכמה מקומות הקיר בנוי מעל הקירות הקדומים, או שאלה היו משולבים בו. נראה שקיר זה שייך למערכת מאוחרת יותר של מדרגות עיבוד חקלאי, שאליה אפשר לשייך גם את קיר 10100, הנמצא מדרום לו ובמקביל לקיר 10108, ואת קיר 10106 הניצב להם מצפון.

שטח F (תכניות 1, 5)

שטח זה ממוקם בחלקו הדרומי־המערבי של האתר, כ־60 מ׳ מדרום לשטח B. המדרון היה מכוסה במפולות גדולות של אבנים, ובראשו קיר גדרה עקלתוני (W60002). החפירה (8 × 10 מ׳) נערכה מדרום לקיר זה, ובמהלכה פונו מפולות האבנים ונחפר המילוי שתחתם עד סלע האם. השרידים שנחשפו כללו בדלי קירות וקטע קטן של רצפת אבן. כיווני הקירות ומגוון שיטות הבנייה מעידים כי השרידים שייכים לכמה תקופות.

קיר W60011 בנוי משתי שורות אבנים בכיוון צפון־מערב–דרום־מזרח, והוא בולט ברוחבו לעומת הקירות האחרים. חמישה קירות נוספים, הבנויים משורת אבנים אחת, היו שייכים אולי למבנה אחד (W60014, W60012, W60007, W60010, W60008). בין קירות 60010 ו־60012 שרד פתח (0.7 מ׳ רוחב), וסמוך אליו

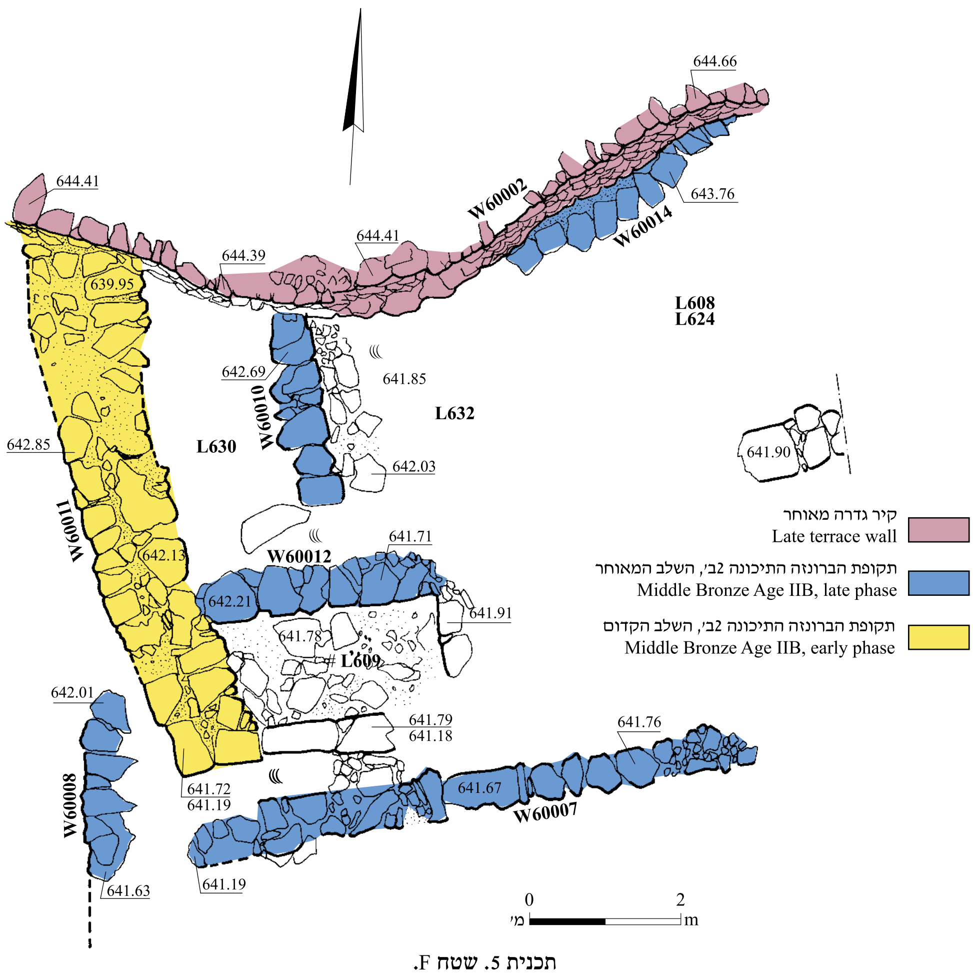

תכנית 5. שטח F.

נמצאה אבן משקוף נפולה. פתח זה חיבר שני מרחבים (L630; L632) משני עבריו של קיר 60010, שגודלם ותכניתם אינם ניתנים לשחזור. במרחב 632 שרדה בחלקה רצפת לוחות אבן שטוחים מעל הסלע הטבעי, אשר ניגשת לקיר 60010. רצפה נוספת, העשויה לוחות אבן מוחלקים בגודל בינוני (L609), שרדה בין קירות 60012 ל־60007 וניגשה אליהם. ייתכן שקיר 60008 סגר מרחב זה במערב.

בדלי הקירות הללו שייכים לשני שלבים: לשלב הקדום שייך קיר 60011, ודומה שחלקו הדרומי נחתך בקיר 60007 מהשלב הבא, ואילו לשלב המאוחר שייכים קירות W60010, W60012, W60007, W60008 ו־W60014, וביניהם קטעי רצפות אבן 632, ו־609. נראה שבשלב זה השתמשו בקיר 60011 הקדום, כפי שמעידים קיר 60012 ורצפה 609 הניגשים אליו. השרידים מהשלב המאוחר נמצאו חתומים מתחת למפולות אבנים גדולות שכיסו את המדרון.

את הבנייה מתקופת הברונזה התיכונה 2 ב׳ חותם קיר גדרה 60002, הבנוי בראש המדרון, מעל מפולות האבנים ומעל קיר 60014.

על סמך שברי כלי חרס שנמצאו מעל רצפות האבן 609 ו־632 ומתחת להן, ובתוך מפולות האבנים (L608, L624; ר׳ Gershuny, this volume), ניתן לתארך בוודאות את השלב המאוחר לתקופת הב״ת 2ב׳. נראה שחלקיהם העליונים של הקירות שהיו בנויים על מדרון תלול, התמוטטו לאחר שהמבנה נעזב וחתמו תחתיהם את יסודותיהם. נראה שגם את השלב הקדום ניתן לתארך לתקופת הב״ת 2ב׳, שכן לא התגלו באתר שרידים הקדומים לתקופה זו. את קיר הגדרה המאוחר ניתן לתארך לתקופה האסלאמית המאוחרת על סמך חרסים שנלקטו סמוך לו, שהמאוחרים בהם תוארכו לתקופה זו.

שלהי תקופת הברזל והתקופה הפרסית

לתקופות אלו שייכים שרידי מבנים בשטחים C, D, ו־H (תכנית 1), המתוארכים לשלהי תקופת הברזל ולתקופה הפרסית. בשל היותן תקופות עוקבות, ולאור הקושי הקיים לעיתים להבחין בין סוף תקופה אחת לראשית השנייה, השרידים יוצגו יחד.

שטח C (תכניות 1, 6)

שטח זה ממוקם על מדרגת סלע מתונה במרכז המדרון (640–645 מ׳ גובה מעפה״י), ממזרח לשטחים A, A20, B, F, שבהם נמצאו שרידים מתקופת הב״ת 2ב׳. במרכז השטח נחשף מבנה מלבני המחולק לשני מרחבי אורך ומרחב רוחב אחד (להלן ׳מבנה שלושת המרחבים׳). בצדו המזרחי של המבנה חצר, וסביבה שרידים של מבנים נוספים: ׳המבנה הצפוני׳, ׳המבנה המזרחי׳ ו׳המבנה הדרומי׳.

׳מבנה שלושת המרחבים׳. המבנה כולל שני מרחבי אורך, צפוני (L386/L308; איור 15) ודרומי (L316/L372), הממוקמים בחלקו המזרחי של המבנה, ומרחב רוחב (L523) בחלקו המערבי. קירות המבנה (7.5 × 12.5 מ׳ מידות חיצוניות; איור 16) בנויים על הסלע, והם השתמרו לגובה ממוצע של שניים–שלושה נדבכים (למעלה ממטר אחד). הקירות בנויים פן אחד של אבנים מרובעות, מהוקצעות (0.5–0.7 × 0.3–0.5 × 0.3–0.4 מ׳), המונחות בשיטת ראשים; יש גם אבנים ארוכות המונחות בשיטת פתינים (1.1–1.3 מ׳ אורך), בעיקר בפינות המבנה, אך גם לאורך הקירות (איורים 17, 18). רוחב הקירות החיצוניים של שני מרחבי האורך הוא 0.5 מ׳, ואילו רוחב הקירות החיצוניים של מרחב הרוחב הוא 0.7–0.8 מ׳. הקירות מטויחים בטיח לבן־צהבהב, ששרד במקוטע.

תכנית 6. שטח C, תכנית וחתכים.

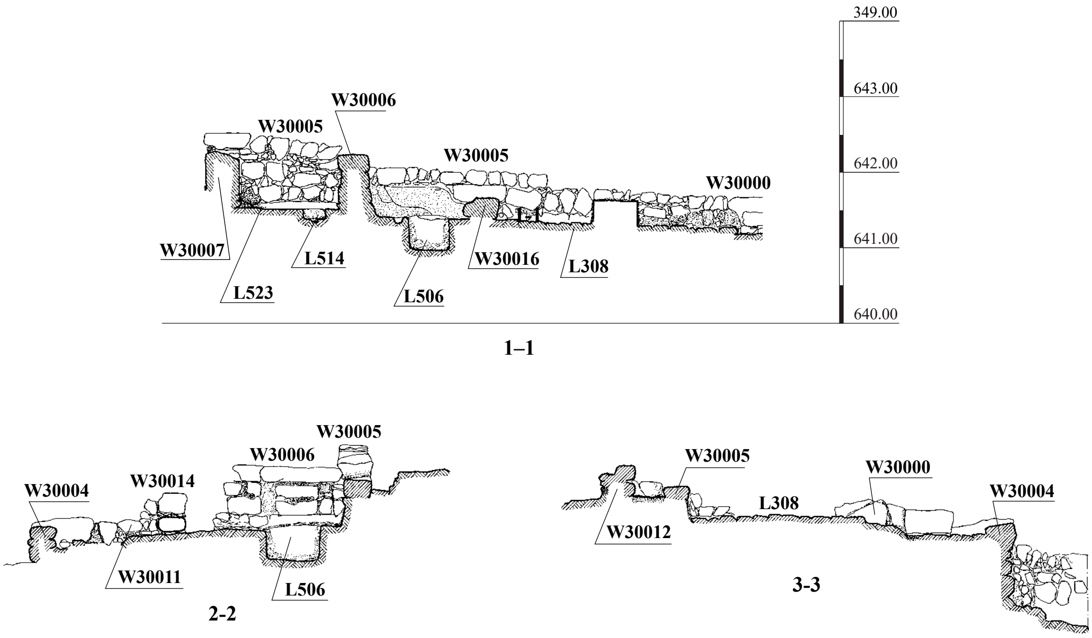

תכנית 6. (המשך).

איור 15. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, מבט למערב; בחזית — שרידי הכניסה למבנה.

איור 16. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, מראה כללי לצפון־מזרח; הדמות ניצבת במרחב הצפוני.

איור 17. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, הפן הפנימי של קיר 30007, ובו משולבת אבן גדולה, מבט למערב.

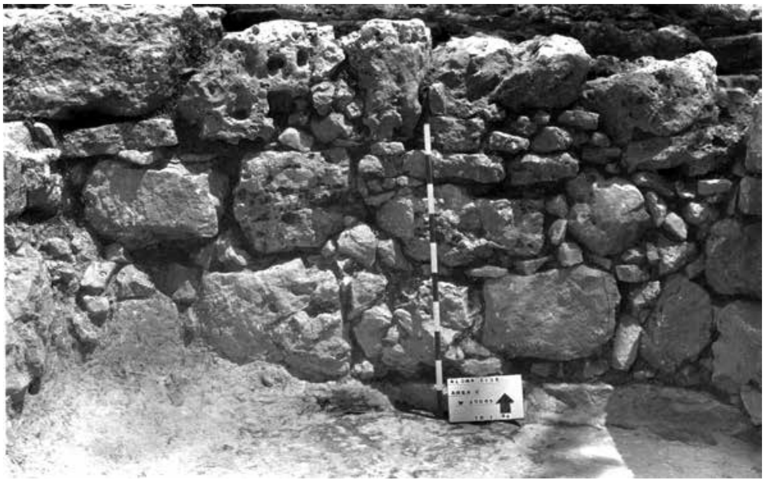

איור 18. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, הפן הפנימי של קיר 30005,
המושתת על חציבה בסלע, מבט לצפון.

איור 19. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, פתח הכניסה בקיר 30015, מבט למערב.

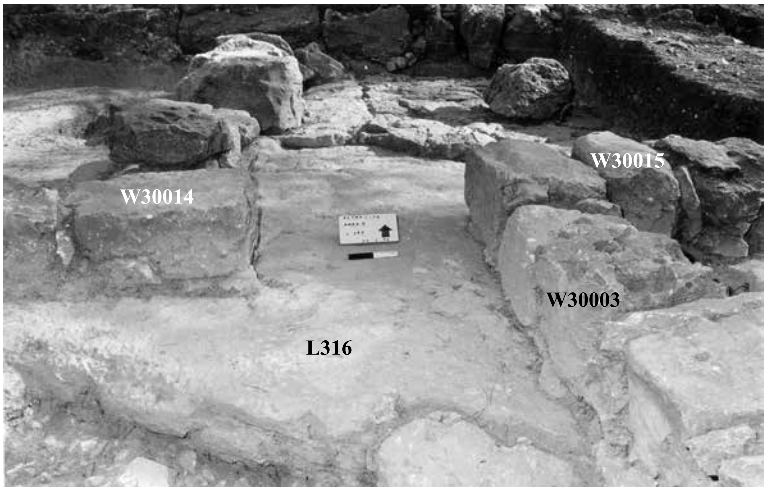

איור 20. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, פתח הכניסה בקיר 30014, מבט לצפון.

הכניסה הראשית למבנה (1.2 מ׳ רוחב) משולבת בקיר המזרחי של המבנה (W30000), והיא מובילה מהחצר למרחב הצפוני. בקירות מרחב זה משולבות שלוש כניסות נוספות: האחת בקיר W30015 (0.7 מ׳ רוחב), המובילה לחדר 372 (איור 19); השנייה בקיר W30014 (0.85 מ׳ רוחב), המובילה לחדר 316 (איור 20); והשלישית במרכזו של קיר W30006 (0.9 מ׳ רוחב), המובילה למרחב 523 (איור 21).

כל אחד ממרחבי האורך נחלק לשני חלקים. בחלקו המזרחי של המרחב הצפוני השתמרה רצפה, העשויה לוחות אבן שפניהם העליונים מוחלקים (L308; 0.4–0.7 מ׳ אורך, 0.2 מ׳ עובי; איורים 21, 22). בחלקו המערבי של המרחב הייתה רצפת סלע מוחלק, שמפלסה גבוה ב־0.1–0.2 מ׳ מרצפת האבן. מתקן מלבני (L506; 0.8 × 1.1 מ׳, 0.75 מ׳ עומק) חצוב בחלקה המרכזי של רצפת הסלע (איור 23). מדרום לו חצוב ספלול רדוד (0.25 מ׳ קוטר, 0.1 מ׳ עומק). את חלקו המערבי של המרחב חוצה לרוחב שורה של אבנים מהוקצעות, גדולות וקטנות (W30016), הנראות כמפולת (איורים 22, 23). מקורן אינו ברור, וייתכן שהיו קיר מחיצה או תוספת מאוחרת.

המרחב הדרומי מחולק לשני חדרים רבועים: מזרחי (L372; 2.4 × 4.2 מ׳) ומערבי (L316; 2.2 × 3.4 מ׳); הכניסה לחדר המזרחי נמצאת בקצה המזרחי של קיר 30015. בחלקו הצפוני של החדר משמש הסלע המוחלק רצפה, ואילו בחלקיו האחרים, במקום שבו הסלע הטבעי משתפל, השתמרה רצפה העשויה מלוחות אבן בינוניים (0.2–0.5 מ׳ אורך; איור 24). במילוי של עפר דק מעל רצפה זו התגלתה חרפושית מתקופת הב״ת 2 (ר׳ Milevski, this volume: No. 1). ספלול (L516; 0.35 מ׳ קוטר, 0.1 מ׳ עומק) חצוב בסלע נמצא בפינה הצפונית־המערבית של החדר (איור 25), אך כיוון שחלקו הצפוני חתום תחת קיר 30015, נראה שהוא קדום למבנה (איור 24). בחדר המערבי במרחב זה, שאליו נכנסו דרך פתח בקצה המזרחי של קיר 30014, שימש הסלע הטבעי המוחלק רצפה בחלקו הצפוני, ואילו בחלקו הדרומי לא נמצאה רצפה.

איור 21. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, פתח הכניסה בקיר 30006, מבט למזרח.

איור 22. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, רצפת אבן 308 וברקע הסלע המוחלק במרחב הצפוני, מבט לדרום.

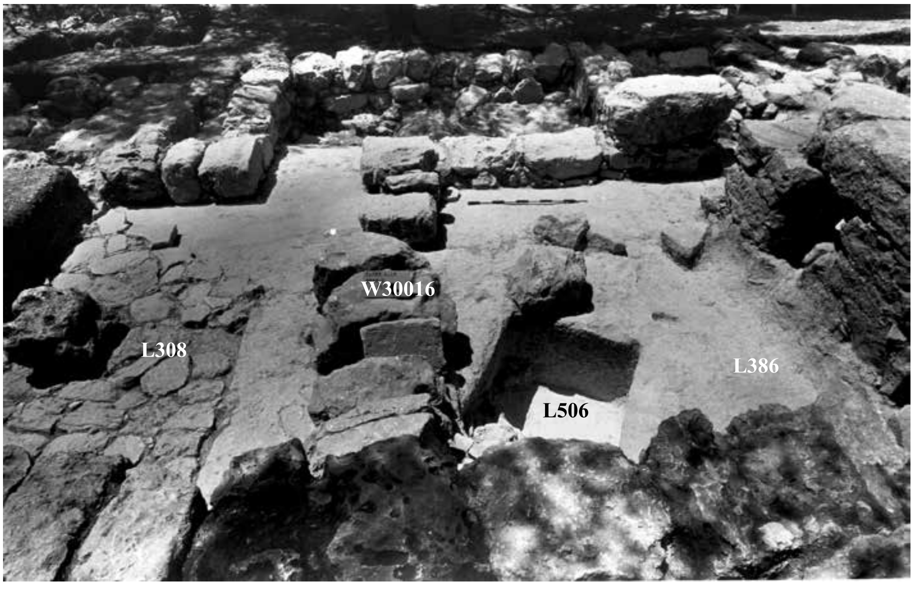

איור 23. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, המרחב הצפוני ומתקן 506, מבט לדרום.

איור 24. שטח C, 'מבנה שלושת המרחבים', החדר הדרומי־המזרחי, מבט לצפון; ספלול קדום, חצוב בסלע, חתום בחלקו בפינת החדר, מתחת לקיר 30015.

מרחב הרוחב (L523/L519; 2.1 × 6.1 מ') מוקף בקירות שחלק מיסודותיהם חצובים בסלע (איורים 16, 26). חלקו הצפוני של קיר 30006, מצפון לפתח המשולב בו, בנוי בצורה מיוחדת ושונה משאר קירות המבנה. הקיר מושתת על חציבה בסלע (עומק 0.2 מ'). ועליה בנויות שלוש אומנות (0.2 מ' רוחב הצפונית, 1 מ' רוחב המרכזית, 0.7 מ' רוחב הדרומית; 0.7 מ' גובה) שיצרו ביניהן מעין שני 'חלונות'. על האומנות מונחת קורת אבן גדולה וסדוקה (0.7 × 2.5 מ', 0.35 מ' עובי). 'החלון' הדרומי היה מלא בעפר ואבנים, וייתכן שהיה מפולש במקור. חלקו המזרחי של 'החלון' הצפוני סתום בבנייה, כך שנוצרה גומחה מלבנית. הכניסה למרחב הרוחב (0.6 מ' רוחב; איור 21) הייתה במרכז הקיר המזרחי שלו (30006). הסלע המוחלק שימש רצפה בחלקו הצפוני של המרחב, ובו, סמוך לקיר 30006, נמצא מתקן מלבני חצוב (L514; 0.30 × 0.55 מ', 0.45 מ' עומק).

איור 25. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, החדר הדרומי־המזרחי וספלול 516, מבט לצפון.

איור 26. שטח C, ׳מבנה שלושת המרחבים׳, מרחב הרוחב (L523/L519), מבט לצפון.

בחלקו הדרומי של המרחב, במקום שבו הסלע משתפל, נתגלה מילוי של אבני גוויל בינוניות (L519), ועליו מפולת של אבני בנייה. על פי רוחב הקירות ואופן בנייתם, ומפולת אבני הבנייה המסיבית, ניתן לשער שמעל מרחב הרוחב נישאה קומה עליונה. ביתר חדרי המבנה לא נתגלו מפולות גדולות על הרצפות.

בחזית המזרחית של המבנה משתרעת חצר מלבנית גדולה (L374; 8.25 × 12.00 מ׳). פתח (1.2 מ׳ רוחב) המשולב בקיר 30000 מחבר בין החצר למבנה. במרכז החצר שרד חלק מריצוף (L394; כ־3 מ״ר), העשוי מאבנים קטנות ובינוניות, שחלקן העליון שטוח; אין לדעת אם הריצוף שייך למתקן מסוים או שכל החצר

איור 27. שטח C, מתקן 349, מבט לדרום.

הייתה מרוצפת כך. צמוד לקיר המזרחי של החצר נחשפו שני בדלי קירות (W30050, W30051). השטח שבין קירות אלה (L513; 5 מ״ר) הכיל שברים רבים של כלי חרס (דה גרוט, להלן) וכלי צור (חלאילה ובנקירר, להלן). במילוי העפר בתוך החצר (L383) התגלתה חרפושית (ר׳ Milevski, this volume: No. 2).

מצפון לפינה הצפונית־המערבית של החצר נמצא קיר קשות (W30008), המושתת על הסלע, שהשתמר לגובה שני נדבכים. הקיר בנוי משורה של אבנים מהוקצעות, בינוניות, וביניהן אבנים קטנות בבנייה יבשה, והוא סוגר שטח של כ־16 מ״ר לערך. במרחב זה נמצאו שני מתקנים חצובים בסלע: מתקן עגול, מטויח (L349; 1 מ׳ קוטר, 0.5 מ׳ עומק; איור 27), ולידו ספלול חצוב (L336; 0.3 מ׳ קוטר, 0.55 מ׳ עומק). זמנם של המתקנים איננו ידוע, אם כי ספלול 336 דומה לספלול 516 שבתוך המבנה עצמו.

המבנה הצפוני. מצפון ל׳מבנה שלושת המרחבים׳ וצמוד לו נחשף בחלקו מבנה במצב השתמרות גרוע (L384, L352; איור 28), אם כי נראה שהוא בנוי במקביל לו. הקיר הדרומי של המבנה (W30013; 0.75 מ׳ רוחב) בנוי משתי שורות של אבנים קטנות. בחלקו המערבי התגלו שני בדלי קירות פנימיים (W30052, W30053) היוצרים פינה, ובחלקו המזרחי בדל קיר נוסף (W30024), אך למעט אלה לא נתגלו פתחים או רצפות.

המבנה המזרחי. ממזרח לחצר של ׳מבנה שלושת המרחבים׳ נחשפו בדלי קירות שתכניתם אינה ברורה. כיוונם הכללי של הקירות אלכסוני ביחס ל׳מבנה שלושת המרחבים׳; קיר 90001 בנוי משורה אחת של אבנים מהוקצעות בבנייה יבשה, וקיר 90003 בנוי משתי שורות של אבנים קטנות, אך הם יוצרים פינה (L900, L920). בדל קיר נוסף (W90005) נתגלה כ־1.5 מ׳ ממזרח לקיר 90003 ובמקביל לו. נראה שקירות אלה שייכים למבנה אחד, שממנו לא שרדו רצפות.

המבנה הדרומי. מדרום לחצר של ׳מבנה שלושת המרחבים׳ ובמקביל לו שרד חלק ממבנה רבוע (L501). בתוך המבנה שרד בדל קיר (W30020), שאפשר כי חילק אותו לשני מרחבים, או שהיה חלק ממתקן כלשהו. כמו כן נמצאה רצפת עפר מהודק (L501) הקושרת בין קירותיו, ושולב בה מתקן מלבני (L508; 0.6 × 1.6 מ׳), הנסמך אל קיר 30025. המתקן בנוי מקירות בגובה נדבך אחד, ובתוכו נמצא לוח אבן מלבני שטוח (0.35 × 0.75 מ׳; איור 29).

איור 28. שטח C, מראה כללי לדרום־מזרח; בחזית — המבנה הצפוני, ומאחוריו 'מבנה שלושת המרחבים'.

איור 29. שטח C, מתקן 508 המשולב ברצפת המבנה הדרומי, מבט לצפון.

בחינת היחס שבין כל המבנים והמתקנים בשטח C מראה כי ניתן להבחין בשני שלבים. כיוונו של מתקן 506 בחלקו המערבי של המרחב הצפוני שונה מזה של קירות המבנה, והקשר ביניהם אינו ברור. ספלול 516 במרחב האורך הדרומי חתום חלקית בקיר 30015, ונראה שנחצב לפני בנייתו. מתקנים 506 ו־514 במרחב המערבי נמצאו סתומים במילוי מהודק וקשה של עפר מעורב בטיח. מילוי דומה נמצא גם על רצפת הסלע במרחב האורך הצפוני (L386), ובמרחב הרוחב המערבי (L523), והוא אף מטפס על קירות המבנה (איורים 17, 18, 26).

נראה אפוא, שבשלב הקדום שימשו המתקנים החצובים ורצפת הסלע שסביבם, ובשלב המאוחר הוצא חלקם משימוש, והם נסתמו במכוון בעפר מעורב בטיח שכיסה גם את רצפת הסלע המוחלק ואת שולי קירות המבנה. לפיכך, יש לשייך את ׳מבנה שלושת המרחבים׳ ואת החצר לשלב המאוחר, אך מועד בנייתם המדויק אינו ידוע.

המבנים הצפוני והדרומי בנויים במקביל ל׳מבנה שלושת המרחבים׳. הקיר המזרחי של המבנה הצפוני (W30024) נסמך אל קיר החצר של ׳מבנה שלושת המרחבים׳ (W30010) ונראה כמאוחר לו, לפחות מבחינה טכנית. במבנה הצפוני לא שרדו רצפות, אלא מילויים בלבד, שהובאו ככל הנראה בידי בוני המבנה, והם קובעים את מועד ייסודו. קיר 30019 של המבנה הדרומי ניגש אל קיר 30001 של חצר ׳מבנה שלושת המרחבים׳, ונראה כמתייחס אליו, אך מאוחר לו, לפחות מבחינה טכנית.

לקירות של המבנה המזרחי אין קשר פיזי ל׳מבנה שלושת המרחבים׳, ועל כן לא ניתן לקשור סטרטיגרפית בין השניים. השוני בכיוונם של מבנים אלה יכול לרמוז על מועד בנייה ושימוש שונים. המילויים מצדי הקירות היו ככל הנראה תחת מפלסי הרצפות אשר לא שרדו, והם אינם חתומים.

הממצא בשטח C מלמד על שני שלבים סטרטיגרפיים במבנה, אך בחצר ובמבנים הסמוכים לו ניכר שלב אחד בלבד, המתאים ככל הנראה לשלב המאוחר של המבנה. הממצא ב׳מבנה שלושת המרחבים׳ תוארך לשלהי תקופת הברזל ולתקופה הפרסית (דה גרוט, להלן: איורים 43, 44). רובו התגלה במילוי עפר דק בצבע לבן־צהבהב שמעל רצפות הסלע והאבן, לרבות המתקנים החצובים, ומיעוטו במילוי עפר ואבנים תחת הרצפה שלא השתמרה. מילויי עפר אלה היו חתומים תחת שכבת טרה רוסה כהה ומפולות אבנים. מוצע אפוא לתארך את מועד בנייתו של ׳מבנה שלושת המרחבים׳ לשלהי תקופת הברזל, או לראשית התקופה הפרסית (המאות הז׳–הו׳ לפסה״נ), ואת השלב המאוחר לתקופה הפרסית. נראה שבתקופה הפרסית נבנו לצד מבנה זה מבנים נוספים. המתקנים החצובים קדומים ל׳מבנה שלושת המרחבים׳, וניתן לתארכם לשלהי תקופת הברזל לכל המאוחר.

הממצאים מהתקופה הפרסית במבנה הצפוני ובמבנה המזרחי (דה גרוט, להלן: איור 47), נתגלה במילויי עפר שהיו סמוכים לקירות ומעל הסלע הטבעי. הם נמצאו חתומים תחת שכבת טרה רוסה ולכן אפשר לשייכם לשרידי המבנים. מקורם של הכלים מהתקופה הפרסית במבנה הדרומי הוא במילוי מעל רצפת עפר 501 ותחתיה (דה גרוט, להלן: איור 45).

שטח D (תכניות 1, 7)

בשטח זה, הממוקם כ־70 מ׳ מדרום לשטח F (כ־630 מ׳ גובה מעפה״י), נחשפו שרידי מבנה, גת חצובה וקיר טרסה מאוחר. המבנה שרד רק בחלקו, ונחשף חלק מהחדר הדרומי־המערבי (L468; 6.0 × 8.5 מ׳). מן הקיר הסוגר המזרחי נותר רק בדל קיר (W40010), אך נראה שהמבנה נמשך צפונה. את הכניסה למבנה (1.7 מ׳ רוחב) ניתן לשחזר בקצה המזרחי של קיר 40003, הבנוי על מדרגת סלע (1.5 מ׳ גובה), ומדרום לו משטח סלע (L427). מהפתח הוליכה מדרגה חצובה, ומצפון לה — מדרגה בנויה (L487). שתי מדרגות אלה (1.7 מ׳ אורך, 0.55–0.65 מ׳ שלח, 0.20–0.25 מ׳ רום משוער) הוליכו למעין פרוזדור צר וארוך (L486; 1.5 × 7.0 מ׳) המרוצף בלוחות אבן קטנים.

שלושה בדלי קירות (W40004, W40005, W40006), הבנויים בכיוון מערב–מזרח, שרדו ממערב לפרוזדור 486 ובניצב לו, ויצרו שלושה מרחבים: מרחב דרומי (L468; 1.50 × 5.25 מ׳), שבחלקו המערבי השתמרה רצפה העשויה מלוחות אבן מוחלקים בגודל בינוני; מרחב אמצעי (L455; 51.5 × 5.0 מ׳), שבצדו המערבי שרדה חלקית רצפת עפר מהודק; ומרחב צפוני (L456; 1.6–1.7 × 5.0 מ׳), שבחלקו המערבי שרדה בחלקה רצפת עפר מהודק.

שבר עמוד שכוב (0.6 × 0.6 מ׳, 1.5 מ׳ אורך) נמצא בקצהו המשוער של קיר 40004, ובמרחק 1.6 מ׳ מצפון לו נמצא בסיס עמוד באתרו (איור 30); שני אלה מאפשרים לשחזר קיר עמודים (W40001) שתחם לכאורה את שלושת המרחבים הנזכרים. הקירות החיצוניים של המבנה בנויים משורה אחת של אבני שדה מהוקצעות,

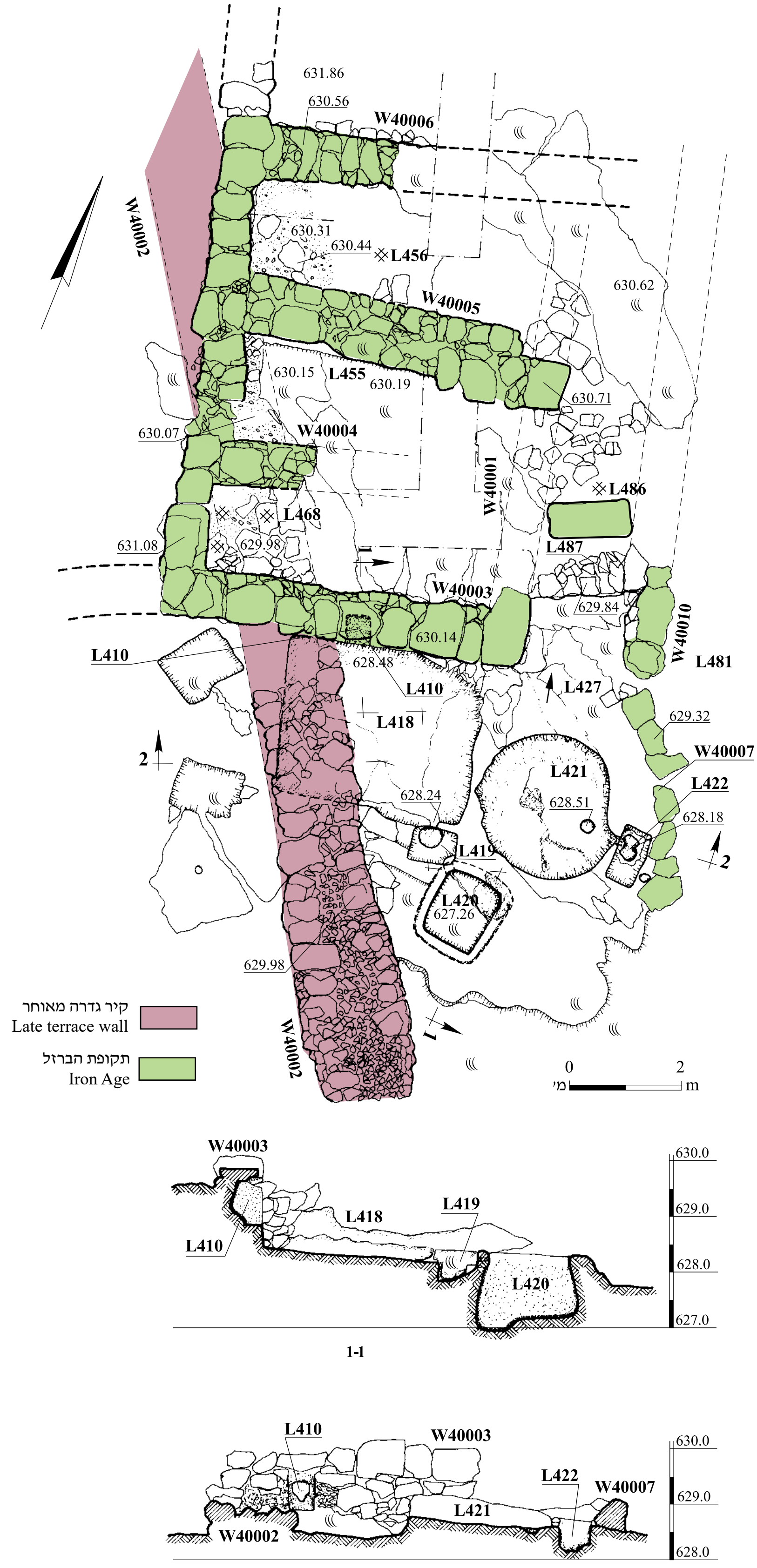

תכנית 7. שטח D, תכנית וחתכים.

גדולות, ובצדן הפנימי אבנים קטנות (0.8–1.0 מ׳ רוחב). הקירות הפנימיים בנויים משתי שורות של אבני גוויל קטנות ובינוניות (0.8–1.0 מ׳ רוחב).

מדרום למבנה, על מדרגת סלע נמוכה יותר (L427, L418), נמצאה גת, וממזרח לה מתקנים נוספים (ר׳ להלן; איור 31). משטח הדריכה של הגת (L418; 2.7 × 3.5 מ׳) חצוב בסלע ונוטה בשיפוע קל כלפי דרום־מזרח, שם חצוב בור שיקוע רבוע (L419; 0.6 × 0.8 מ׳, 0.3 מ׳ עומק) שבקרקעיתו שקע עגול (0.35 מ׳ קוטר, 0.4 מ׳ עומק). מדרום־מזרח לו חצוב בור איגום מרובע (L420; 1.00 × 1.25 מ׳), שתחתיתו גדולה יותר (1.2 × 1.6 מ׳, 1.07 מ׳ עומק). נקב חצוב ומפולש מחבר את בורות השיקוע והאיגום. קיר 40003 של המבנה שימש כדופן הצפונית של משטח הדריכה, ובו נקבעה גומחה מלבנית לעיגון קורת הסחיטה (L410; 0.5 × 0.9 מ׳, 0.55 מ׳ עומק; איור 32). בדופן הפנימית של הגומחה חצוב שקע מחודד בחלקו התחתון, המתרחב לצורה מלבנית בחלקו העליון, באופן שנוצרות מעין שתי ׳כתפיים׳.

איור 30. שטח D, חוליית עמוד באתרה, מבט לצפון.

איור 31. שטח D, הגת, מבט לצפון; ברקע נראית הגומחה לעיגון הקורה בקיר 40003.

איור 32. שטח D, הגומחה לעיגון הקורה בקיר 40003, מבט לצפון.

ממזרח למשטח הדריכה מצוי משטח עגול, חצוב בסלע (L421; 2.2–2.5 מ׳ קוטר), שקרקעיתו נוטה בשיפוע קל מזרחה. בצדו המזרחי חצוב שקע מעוגל (בור שיקוע? 0.25 מ׳ קוטר, 0.1 מ׳ עומק), המתנקז מזרחה בתעלה חצובה אל בור מלבני (L422; 0.50 × 0.95 מ׳, 0.5 מ׳ עומק מרבי). משטח זה שימש ככל הנראה להנחת אשכולות הענבים קודם לסחיטתם, וניקז את התירוש שניגר כתוצאה מלחץ עצמי (Gibson and Edelstein 1985:147, Fig 3.5), או אולי גת נוספת (פרנקל ואיילון תשמ״ט:43–44). משטח 421 ובור 422 תחומים בצדם המזרחי בשורת אבנים מעוגלת (W40007), הבנויה מנדבך אחד של אבני שדה. נראה שבמקורה הקיפה שורת אבנים זו את כל משטח הסלע. מתקנים כאלה אופייניים לגתות מתקופת הברזל.

חלקו המערבי של המבנה והגת נמצאו חתומים תחת קיר גדרה מאוחר (W40002). בין אבני הקיר, על רצפות חדרי המבנה ובתוך הגת, נמצאו שברי כלים רבים משלהי תקופת הברזל (דה גרוט, להלן: איורים 40–42) שמקורם במבנה שחלקים ממנו פורקו בעת בניית הקיר. העובדה שהגומחה השייכת לגת משולבת בקיר 40003 של המבנה מעידה כי הם שימשו בעת ובעונה אחת. בתוך קיר הגדרה נמצאו גם שברי חרסים מהתקופה האסלאמית הקדומה (איור 49), המעידים שקיר זה נבנה לכל המוקדם בתקופה זו.

שטח H (תכניות 1, 8)

שטח זה ממוקם על מדרגת הסלע העליונה באתר, כ־25 מ׳ ממערב לשטח A (כ־665 מ׳ גובה מעפה״י). נחשפו שרידי מגדל וגת חצובה (איור 33), ולצדה מערכת של קירות מדורגים שתפקידם אינו ברור.

למגדל תכנית מלבנית (L836/L760; 1.25 × 4.00 מ׳ מידות פנימיות; איור 34). קירותיו בנויים משורה אחת של אבני שדה מהוקצעות, גדולות (0.7 מ׳ רוחב); הקיר הדרומי (W80106) מעובה בשורת אבנים קטנות בצדו הפנימי (1 מ׳). בחלקו המערבי של הקיר הצפוני (W80107) ישנו פתח (0.55 מ׳ רוחב) שבצדו המערבי נמצאה מזוזת אבן מהוקצעת, גדולה, המונחת במצג ראש. בחלקו הצפוני־המערבי של המגדל משמש הסלע המוחלק רצפה, ובחלקו הדרומי־המזרחי, במקום שבו הסלע משתפל, נתגלה מילוי אבנים ששימש ודאי תשתית לרצפה, שלא השתמרה.

תכנית 8. שטח H, תכנית וחתכים.

איור 33. שטח H, מראה כללי לכיוון צפון־מערב; בחזית — משטח סלע ובו הגת, וברקע — המגדל.

איור 34. שטח H, המגדל והגת, מבט לצפון.

מדרום למבנה, במדרגת סלע הנמוכה ממנו בכ־1.5 מ׳, נחשפה גת חצובה (איור 34). לגת משטח דריכה רבוע (L837; 2.5 × 4.0 מ׳) התחום בקיר הדרומי של המגדל (W80106). בחלקו הדרומי של המשטח חצוב שקע עגול, רדוד (L820; 0.65 מ׳ קוטר, 0.14 מ׳ עומק), ובחלקו המערבי חצוב שקע מעוגל נוסף, רדוד מאוד (8 ס״מ עומק), המחובר בתעלה פתוחה אל בור שיקוע מאורך (L819; 0.4 × 0.7 מ׳, 0.24 מ׳ עומק). בור זה מחובר באמצעות תעלה חצובה אל בור איגום עגול, המתרחב כלפי מטה (L833; 1.2 מ׳ קוטר מרבי, 1.02 מ׳ עומק), אשר בפינתו המזרחית חצובה שקערורית מוארכת (9 ס״מ עומק). בפן הדרומי של קיר 80106 משולבת גומחה רבועה (L850; 0.35 × 0.50 מ׳; איור 35), ששימשה לעיגון קורת הסחיטה.

איור 35. שטח H, הגומחה לעיגון קורת הסחיטה בקיר 80106, מבט לצפון.

איור 36. שטח H, מערכת של קירות מדורגים, מבט לצפון.

ממזרח למגדל, לאורך מדרגת הסלע, בנוי קיר טרסה (W80102) עקלתוני הניגש בחלקו המערבי אל הפינה הדרומית־המזרחית של המגדל. מדרום לקיר זה נחשפה מערכת קירות המורכבת משלושה קירות מדורגים, מקבילים זה לזה, הבנויים בכיוון מערב–מזרח (W80111, W80101, W80103), והניגשים לקיר ניצב (W80100), הנמשך מצפון לדרום (איור 36). לכל הקירות המדורגים פן דרומי מסודר, ומאחוריו מילוי של אבני שדה קטנות. תפקידם של הקירות אינו ברור, אך אפשר ששימשו לתמיכת מערכת של מדרגות שהובילה לעבר המגדל או לסביבתו. בקצה המזרחי של השטח נחשף בדל קיר (W80104) הבנוי לרוחב המדרון.

קיר 80106 משותף כאמור למגדל ולגת, ולפיכך נראה ששני אלה שימשו בעת ובעונה אחת. כיוון שקיר 80102 ניגש אל פינת המגדל, נראה שהוא ומערכת הקירות המדורגים הסמוכה אליו נבנו בשלב מאוחר לבניית המגדל.

הממצאים בתוך המגדל כללו שברי כלים מתקופות הב״ת 2 והברזל ומהתקופה הפרסית (דה גרוט, להלן: איור 48). בתוך מילוי האבנים בין הקירות המדורגים נמצאו שברי קנקן מהתקופה הרומית הקדומה. נראה כי המגדל נבנה בשלהי תקופת הברזל, או בראשית התקופה הפרסית. הגת היא מטיפוס האופייני לתקופת הברזל (פרנקל ואיילון תשמ״ט:43–46). המגדל והגת דומים במידה ניכרת למבנה שנחשף בשטח D ולגת שלצדו. בשני המקרים חצובות הגומחות המיועדות לעיגון קורות הסחיטה בקירות המבנים.

על סמך דמיון זה ותאריכו של המבנה בשטח D לתקופת הברזל, וכן על סמך ממצא הכלים המאוחר בתוך המגדל, ניתן לתארך את המגדל ואת הגת בשטח H לשלהי תקופת הברזל או לראשית התקופה הפרסית. מגדלי שדה מטיפוס דומה מוכרים בתקופת הברזל באתרים נוספים, דוגמת ח׳ אדאס שברכס שועפט (Onn and Rapuano 1993:71). מערכת הקירות המדורגים שנחשפה לצד המגדל והגת מאוחרת להם, ונראה שהיא קשורה לפעילות חקלאית שהייתה באתר בתקופה הרומית או בתקופות מאוחרות יותר.

התקופות הביזנטית – האסלאמית הקדומה והמאוחרת

לתקופות אלו משויכים קירות טרסה וגדרות חקלאיות הנראים על פני כל שטח האתר, וכן כבשן סיד בשטח C-4. בחפירה שנערכה בפינת קירות 9000 ו־9001 בשטח I (תכניות 1, 9) לא התגלה ממצא קדום, ולפיכך נראה שקירות אלו מאוחרים וקשורים לעיבוד חקלאי של פני המדרון, ולא למבנה קדום כשלהו.

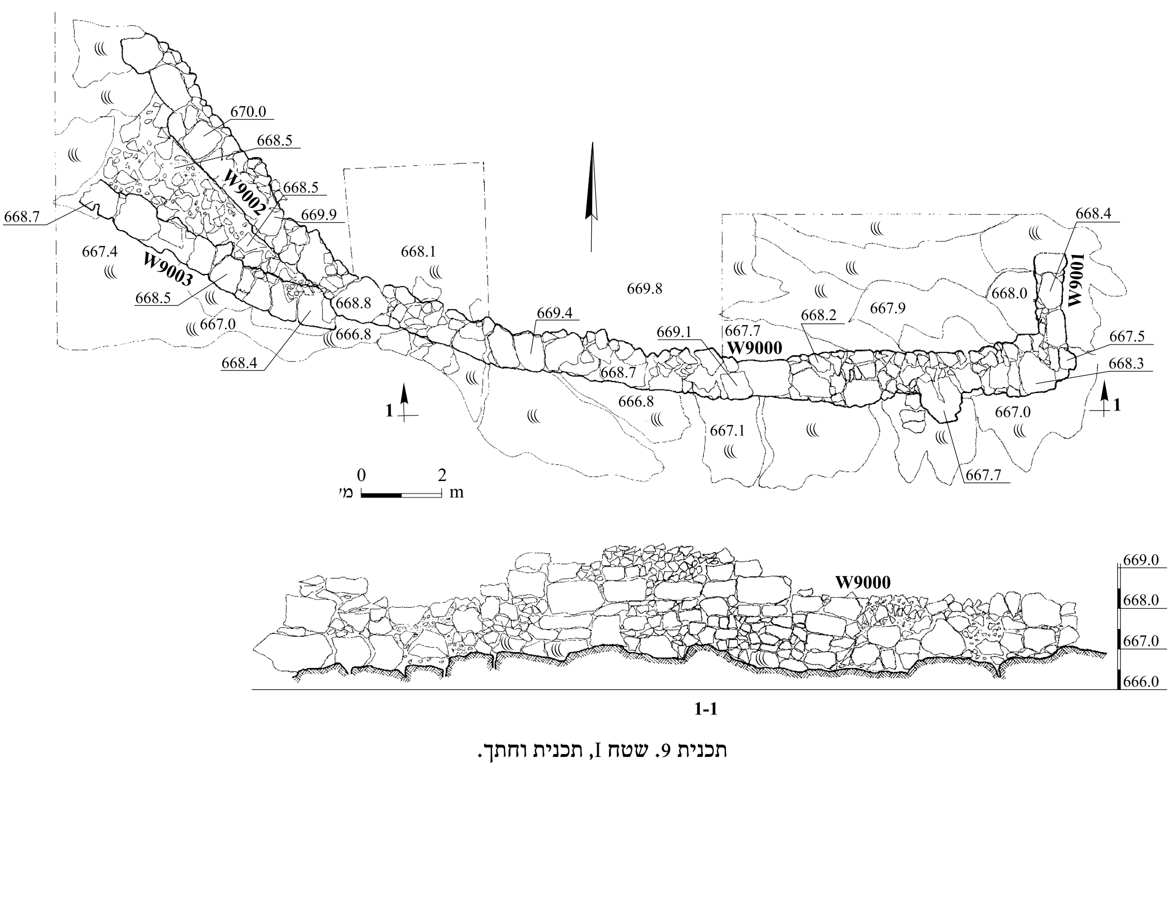

תכנית 9. שטח I, תכנית וחתך.

קירות טרסה. פני השטח מדורגים בקירות טרסה המתאפיינים בפן חיצוני מסודר, הפונה אל המדרון, ומאחוריו מילוי אדמה. במקרים רבים נבנו הקירות על מדרגת סלע קיימת, או על שרידי המבנים הקדומים, כגון קיר 2004 בשטח B הבנוי מעל מבנה מתקופת הב״ת 2.

דרוג המדרונות עצר את סחף האדמה, והביא להצטברות טבעית של אדמה חקלאית, ולעיתים הובאה אדמה נוספת לעיבוי הטרסות. קשה לקבוע את מועד בנייתן של הטרסות וכיוון ששרידי המבנים שנחשפו היו חתומים תחת מילוי אדמה שהצטבר בטרסות, ניתן לומר שהן מאוחרות למבנים המאוחרים ביותר באתר, כלומר בתר התקופה הפרסית.

קירות גדרה. גדרות האבן הרבות בנויות לרוחב המדרון ולאורכו, ולהן שני פנים מסודרים שהשתמרו לגובה של מטר אחד בממוצע. הקירות תוחמים חלקות חקלאיות, ולעיתים נראים בהם פתחים. פעמים רבות נבנו קירות אלה על קירות מבנים קדומים. כך למשל קיר 2004 בשטח B, קיר 60002 בשטח F וקיר 40002 בשטח D שנבנה מעל המבנה והגת הקדומים. בין אבניו של קיר זה התגלו בעת פירוקו שברים רבים של כלי חרס מתקופת הברזל (דה גרוט, להלן: איור 42). יש להניח שמקורם היה במבנה הסמוך מתקופה זו, אשר אבניו נלקחו ככל הנראה לבניית קיר הגדרה. הממצא הקרמי המאוחר ביותר שנתגלה בעת פירוק הקיר תוארך לתקופה האסלאמית הקדומה (דה גרוט, להלן: איור 49). לפיכך, ניתן לקבוע כי קיר 40002 נבנה לכל המוקדם בתקופה האסלאמית הקדומה. עובדה זו ומצב השתמרותם הטוב של מרבית קירות הגדרה, מרמז על היותם מאוחרים, אולי מהתקופה העות׳מאנית. סביב האתר קיימים עד ימינו, או עד 1948, כפרים חקלאיים, ונראה שתושביהם עיבדו את המדרונות של נחל שורק עד העת האחרונה (למשל, מוצא; Greenhut and De Groot 2009:215).

במחקר של קירות הטרסה שנערך ברמת רחל (דוידוביץ׳ ואחרים תשע״ב) זוהו שלושה טיפוסי קירות; טיפוס מס׳ 1 וטיפוס מס׳ 3 דומים בהתאמה לקירות הטרסה וקירות הגדרה בחורבת עלונה (דוידוביץ ואחרים תשע״ב: 481–482). מסקנות המחקר הראו שקירות מטיפוס 1 נבנו בתקופות הביזנטית המאוחרת – האסלאמית הקדומה, ואילו הקירות מטיפוס 3 שויכו לתקופה העות׳מאנית, בעיקר לשלב הקדום שלה (המאות הט״ז–הי״ז; דוידוביץ׳ ואחרים תשע״ב: 487–488). מסקנות אלו מתאימות גם לתמונה המצטיירת בחורבת עלונה.

כבשן סיד (איור 37; תכניות 1, 10). הכבשן מצוי כ־25 מ׳ מזרחית ל׳מבנה שלושת המרחבים׳ בשטח C-4, על מדרגת סלע שגובהה כ־640 מ׳ מעפה״י. לפני החפירה בלט המבנה על פני השטח כתלולית מעוגלת גבוהה, ובה אבני בנייה מסותתות. לאחר ניקוי ראש המבנה, נחפר חלקו הדרומי־המזרחי.

איור 37. שטח C-4, כבשן סיד, מבט לצפון.

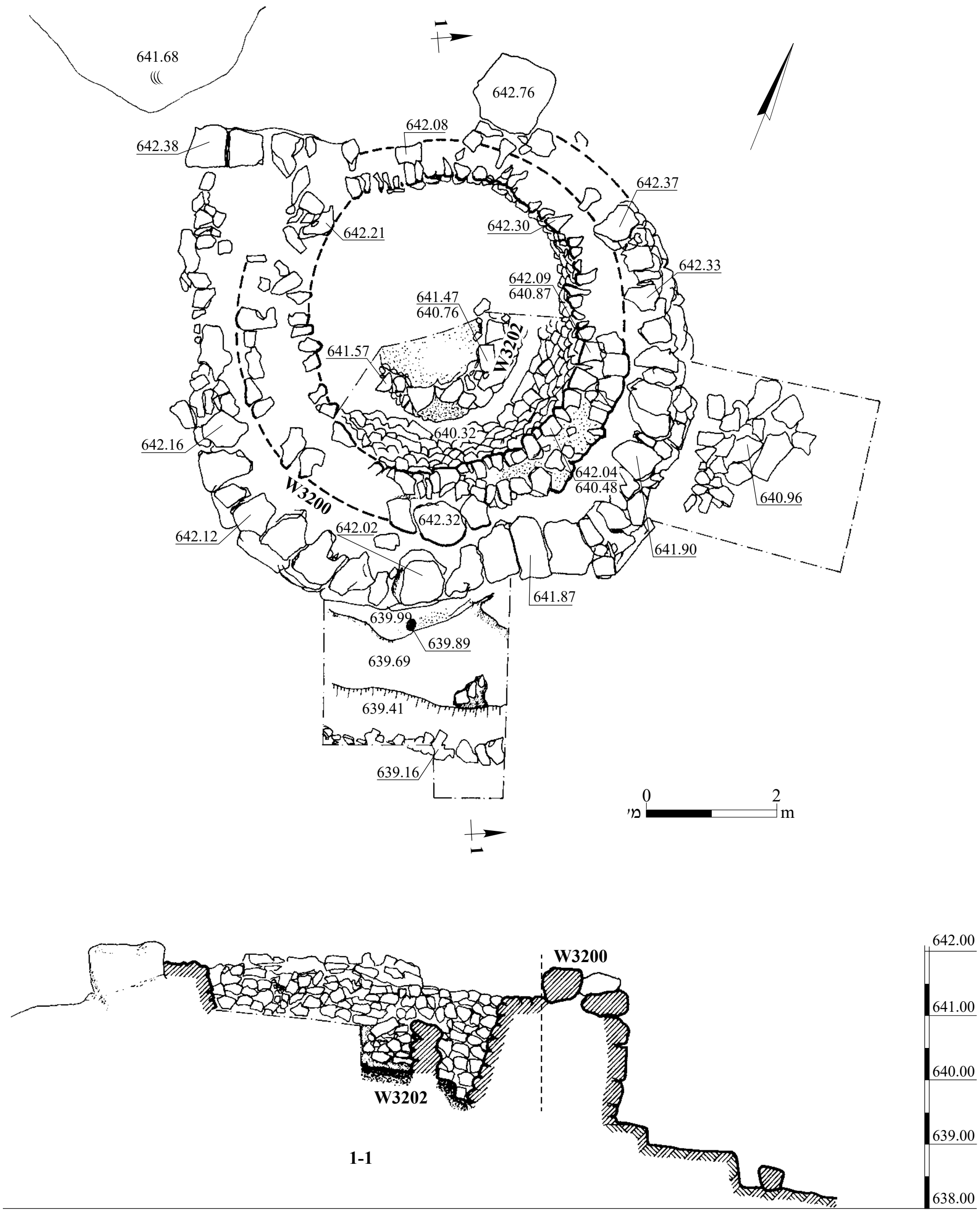

תכנית 10. שטח C-4, כבשן סיד, תכנית וחתך.

לכבשן מתאר עגול (כ־8 מ׳ קוטר חיצון) שלו קיר היקפי עבה שחתכו טרפזי (W3200; 2.3 מ׳ רוחב הקיר בבסיסו, 1.8 מ׳ רוחב הקיר בראשו, 2 מ׳ גובה; איור 37). הפן החיצון של הקיר בנוי מאבנים גדולות, מהוקצעות, בשימוש משני, שמקורן כנראה במבנים הקדומים באתר, ואילו הפן הפנימי של הקיר בנוי מאבנים קטנות, רובן שרופות. בין שני פנים אלה היה מילוי של עפר ואבנים. בחלל הכבשן (כ־3.5 מ׳ קוטר), נחשף קטע קטן של קיר (W3202; 0.5 מ׳ גובה), שייתכן כי היה חלק מתא הבעירה (איור 38). לא ניתן היה לזהות את מקומם של פתחי האיוורור. הממצא הקרמי בין אבני הכבשן היה דל מאוד וכלל שברי גוף ספורים של כלים, שלא איפשרו לתארכו.

איור 38. שטח C-4, חלקו הפנימי של כבשן הסיד, מבט למזרח; השלט מונח בתוך תא הבעירה.

בנייתם של כבשני סיד סמוך לאתרים ארכיאולוגיים מוכרת באתרים רבים (למשל, אום אל־עומדן; און ואחרים תשס״ג:75, איור 96, מס׳ 6 במבנה 2). נראה כי האבנים מקירות המבנים העתיקים שימשו חומר גלם לתעשיית הסיד. כבשני סיד נדונו ותוארו למשל בעבודותיהם של אביצור (1976), ששון (תש״ן), ינאי (תשס״א) וגיבסון (Gibson 1984; Gibson and Edelstein 1985:153–154).

הממצא

משקולת פלך מתקופת הברונזה התיכונה 2ב׳

אורית שמיר

משקולת פלך דמוית־דיסק (4.7 ס״מ קוטר, 1.5 ס״מ גובה, משקל 25 גרם; איור 39) נמצאה בשטח A, במילוי עפר בין קירות 10004 ו־10104 (תכנית 4), לצד כלי חרס מתקופת הב״ת 2ב׳. במשקולת נקדח נקב דו־קוני (0.7 מ׳ קוטר מרבי) משני צדיה; קוטרו של מרכז הנקב צר ביחס לקצותיו.

המשקולת עוצבה משבר של כלי חרס בשימוש משני, שקצותיו לוטשו עד שנתקבל מתארה העגול. אי אפשר לזהות את הכלי שממנו נוצרה המשקולת. ניסיונות לטוות בעזרת משקולות מסוג זה באמצעות כישור תלוי הראו, שפריטים מעין אלה אכן עשויים היו לשמש משקולות פלך (Shamir 1996:149–150).

איור 39. משקולת פלך (לוקוס 769, סל 7380).

כלי החרס מתקופת הברזל

אלון דה גרוט

מקורה של הקרמיקה מתקופת הברזל במבנה בשטח D, בגת שמדרום לו ובפירוק הגדרה החקלאית (W40002) שנבנתה מעל שרידי המבנה. שברי כלים מתקופת הברזל נתגלו גם ב׳מבנה שלושת המרחבים׳ בשטח C ובמגדל השדה בשטח H; קרמיקה זו הייתה מעורבת בקרמיקה מהתקופה הפרסית. הכלים מוצגים בלוחות שלהלן על פי המכלולים האדריכליים שבהם נתגלו, אך הדיון הוא טיפולוגי.

עיקר המכלול הוא מהשלב האחרון של תקופת הברזל, המאות הז׳–הו׳ לפסה״נ. במכלול מופיעים טיפוסים ׳מאובנים מנחים׳ לשלב זה, כגון סירי בישול וקערות בעלות שפה מקופלת, דקה, לצד טיפוסים שמשך קיומם ארוך יותר, החל מסוף המאה הח׳ לפסה״נ עד סוף התקופה. הימצאותן של שלוש ידיות הנושאות טביעות של מעגלים חד־מרכזיים, אחת מהן צמודה לטביעת ׳למלך׳, מצביעה על האפשרות שהאתר התקיים כבר בסופה של המאה הח׳ לפסה״נ (ראו **דיון וסיכום**, להלן; לוויכוח על אודות תיארוך טביעות המעגלים וטביעות ׳למלך׳, ר׳ Lipschits, Sergi and Koch 2010; Ussishkin 2011). כל טיפוסי הכלים מקומיים, קרי יהודאיים, ולפיכך ההקבלות המובאות הן מאתרי יהודה של סוף תקופת הברזל.

קערות.— נמצאה קערה בעלת דופן ישרה, מעובה (איור 1:41). הקבלות לה נמצאו בעיר דוד שכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 22:8; De Groot and Bernick-Greenberg 2012: Fig. 4.1:3). **כן נמצאו קערות** בעלות שפה הנוטה כלפי חוץ (איורים 2:41; 1:43); הקבלות להן נמצאו במוצא שכבות IV–V (Greenhut and De Groot 2009: Pl. 3.10:11; Figs. 3.10:2, 3, 5; 3.11:6–13; 3.13:8–12; 3.19:6–8). **לקערות ששפתן** מקופלת, דקה (איורים 3:41–6, 8–10; 1:43–4) הקבלות בתל לכיש שכבה II (Aharoni 1975: Pl. 47:3–4, 11–16) **וברמת רחל שכבה** Va (Aharoni 1964: Fig. 17:1–48; De Groot and Bernick-Greenberg 2012: Fig. 4.2:7). לקערות שלהן שפה מקופלת (איורים 2:41; 2:42) יש הקבלות ברמת רחל (Eshel 1995: Fig. 14; De Groot and Bernick-Greenberg 2012: Fig. 4.2:4).

קדרות.— לקדרות ששפתן מקופלת (איורים 1:40; 11:41–13; 5:42) הקבלות במוצא שכבה V (Greenhut and De Groot 2009: Figs. 3.13:13; 3.14:1) ושכבה IV (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.23:3–5). לקדרות ששפתן מקופלת, נוטה פנימה (איורים 2:40; 5:43, 6), הקבלות בתל עירא שכבה VII (Freud 1999: Fig. 6.80:7) ושכבה VI (Freud 1999: Fig. 6.99:3). נמצאו גם קדרות ששפתן מקופלת, מעוצבת (איור 4:42).

סירי בישול.— נמצא סיר בישול מטיפוס עין גדי (איור 14:41), שהקבלות לו יש בתל לכיש שכבה II (Aharoni 1975: Pls. 47:19; 49:4; 50:12; De Groot and Bernick-Greenberg 2012: Fig. 4.3:9), וסיר בישול יהודאי בעל רכס אחד (איורים 3:40; 6:42), שהקבלות לו נמצאו בתל לכיש שכבה II (Aharoni 1975: Pl. 47:21; De Groot and Bernick-Greenberg 2012: Fig. 4.3:14).

לגין ופכית.— ללגין (איור 15:41) הקבלות בלכיש שכבה II (Zimhoni 1997: Fig. 5.35.2) ולפכית הדלייה (איור 16:41) הקבלות בתל עירא שכבה VI (Freud 1999: Fig. 6.100:15) .

קנקנים.— נמצא קנקן מטיפוס ׳למלך׳ מאוחר (איור 18:41); להקבלות, ר׳ לכיש שכבה II (Aharoni 1975: Pl. 49:13). כן נמצאו קנקן בעל צוואר גבוה ושפה מעובה (איור 17:41), שהקבלות לו יש במוצא שכבה IV (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.20:9), וקנקן בעל צוואר גבוה ושפה פשוטה (איור 7:43), שהקבלות לו יש במוצא שכבה V (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.10:11).

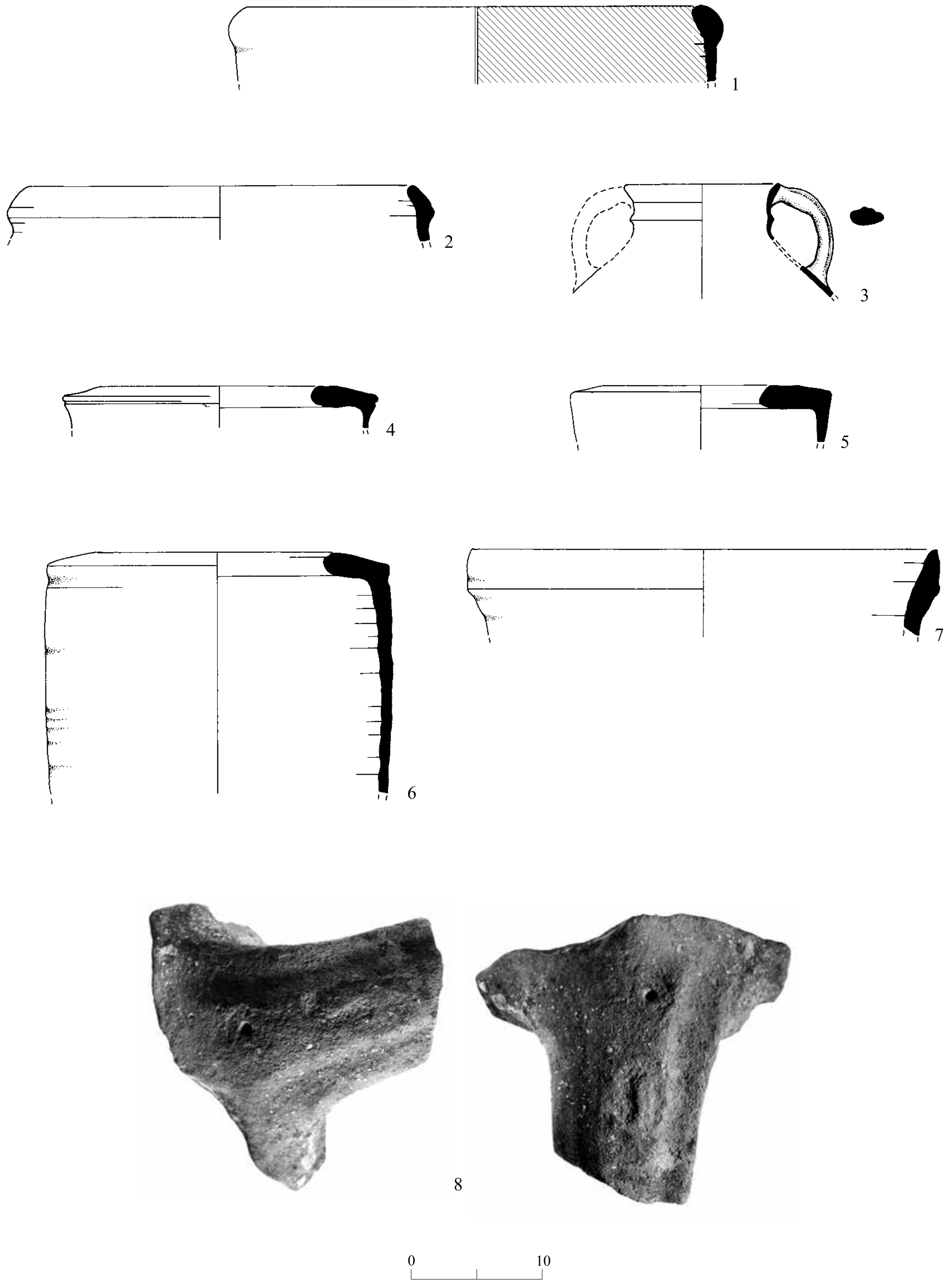

איור 40. כלי החרס מתקופת הברזל, מחדרי המבנה בשטח D.

◄ איור 40

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור החרס
1	קדרה	486	4182/10	טין חום; גריסים לבנים וחומים קטנים וגדולים; שרידי מירוק בפנים
2	קדרה	468	4160/3	טין חום בהיר; גריסים לבנים וחומים קטנים וגדולים
3	סיר בישול	456	4133/26	טין חום, מעט גריסים
4	קנקן פערור	484	4201	טין חום בהיר, גריסים קטנים ובינוניים בצבע חום
5	קנקן פערור	486	4182/2	טין חום בהיר
6	קנקן פערור	484	4201	טין חום בהיר, גריסים קטנים ובינוניים בצבע חום
7	כן	455	4132/2	טין צלהב, גריסים שחורים קטנים וגדולים, וגריסים לבנים קטנים
8	טביעות ׳למלך׳ ומעגלים חד־מרכזיים	פני שטח	4000	טין חום־אדמדם, ליבה אפורה, גריסים לבנים

קנקני פערור.— לפערורים שבאיורים 40:4–6 ו־43:8, 9 יש הקבלות ברמת רחל שכבה Va (Aharoni 1964: Figs. 19:1–3; 21:1–12). לפערור בעל השפה המרוכסת (איור 41:19) הקבלות בלכיש שכבה II (Zimhoni 1997: Fig. 5.32.5).

פיטס.— לפיטס מטיפוס עג׳רוד (איור 41:20) יש הקבלות בתל עירא שכבה VI (Freud 1999: Figs. 6.76–6.78).

נרות.— לנר בעל בסיס גבוה ומדורג (איורים 41:22; 42:7). נמצאו הקבלות בעיר דוד שכבות 11–10 ובלכיש שכבה II (Aharoni 1975: Pls. 48:3, 4; 49:8; De Groot and Bernick-Greenberg 2012: Fig. 4.9:4).

מתקנים (אגנים?).— למתקנים/אגנים (איורים 41:21; 42:8, 9) הקבלות בירושלים, הרובע היהודי, שכבה 7–8 (De Groot, Geva and Yezerski 2003: Pl. 1.8:26).

כן.— לכן (איור 40:7) הקבלות בירושלים, הרובע היהודי, שטח X2, שכבה 8–9 (De Groot, Geva and Yezerski 2003: Pl. 1.14:20).

טביעות חותם וחריתות.— נמצאה ידית קנקן שעליה טביעת ׳למלך׳ דו־כנפית ולצדה חריתה של מעגלים חד־מרכזיים (איור 40:8; 3 ס״מ אורך, 1.5 ס״מ רוחב).[4] טביעת המעגלים שחוקה מאוד. בטביעה נראית בבירור הכנף השמאלית וחלק מהגוף התחתון. ניתן להבחין בעיגול מרכזי וסביבו עיגול נוסף שקוטרו 1.2 ס״מ. משני צדי הגוף התחתון ניתן להבחין בסימנים שחוקים מאוד. דוד עמית ז״ל הציע לזהות כשרידי האותיות בי״ת

[4] טביעת החותם נתגלתה לפני תחילת החפירה בסקר שערכו באתר גדעון סולימני ודני וייס מטעם רשות העתיקות. אנו מודים להם על הרשות לפרסמה.

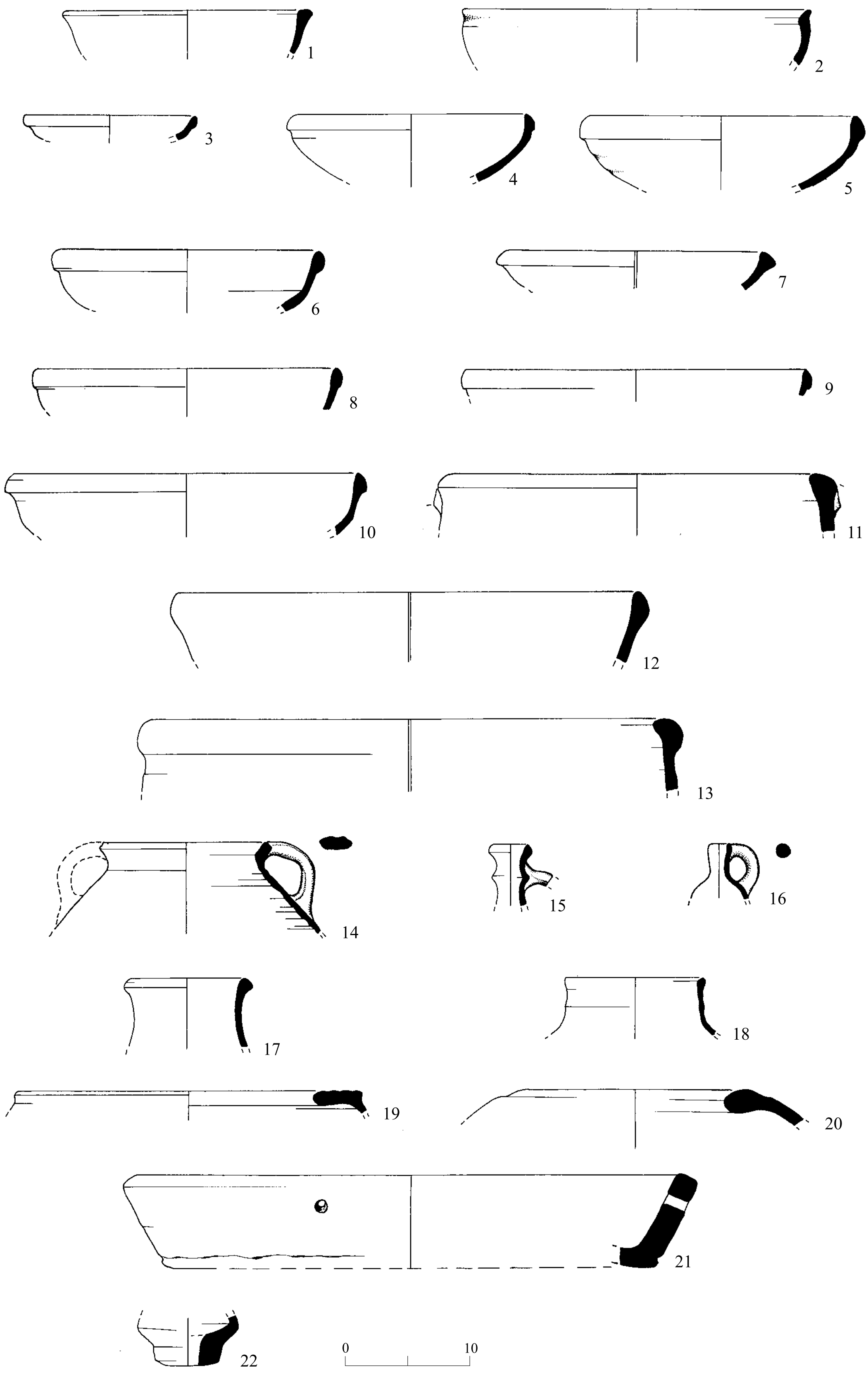

איור 41. כלי החרס מתקופת הברזל, ממילוי הגת בשטח D.

איור 41 ◄

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור החרס
1	קערה	476	4178/7	טין חום; הרבה גריסים קטנים ובינוניים בצבע לבן ושחור
2	קערה	476	4178/1	טין צלהב
3	קערה	430	4030	טין צלהב
4	קערה	427	4039/9	טין חום; מירוק בתוך הכלי ועל שפה
5	קערה	476	4185/1	טין חום; גריסים לבנים קטנים וגדולים; שרידי מירוק פנים
6	קערה	430	4062/30	טין חום; גריסים לבנים קטנים וגדולים; מירוק בתוך הכלי ועל שפה
7	קערה	476	4033/3	טין חום; הרבה גריסים קטנים ובינוניים בצבע לבן ושחור
8	קערה	476	4166	טין חום; גריסים לבנים קטנים ובינוניים; מירוק בתוך הכלי ועל שפה
9	קערה	427	4033/16	טין חום; גריסים לבנים קטנים ובינוניים
10	קערה	427	4033/12	טין חום; גריסים לבנים קטנים ובינוניים; שרידי מירוק בתוך הכלי
11	קדרה	476	4079/2	טין חום; גריסים לבנים וחומים קטנים וגדולים
12	קדרה	427	4067/1	טין חום; גריסים לבנים וחומים קטנים וגדולים
13	קדרה	476	4168/8	טין חום בהיר
14	סיר בישול	420	4063/5	טין חום; מעט גריסים
15	לגין	476	4168/1	טין צלהב; גריסים לבנים ושחורים קטנים
16	פכית דלייה	481	4175/2	טין חום בהיר; גריסים לבנים קטנים ובינוניים
17	קנקן	481	4186/4	טין חום; גריסים לבנים קטנים ובינוניים
18	קנקן ל׳מלך׳	481	4175/1	טין חום; גריסים לבנים קטנים
19	קנקן פערור	476	4168/6	טין חום בהיר
20	פיטס עג׳רוד	420	4070/1	טין חום בהיר; גריסים קטנים וגדולים לבנים ואדומים
21	מתקן/אגן	476	4163/4	טין חום; הרבה גריסים קטנים וגדולים בצבע לבן; חור תיקון
22	בסיס נר	476	4178/1	טין חום בהיר; הרבה גריסים לבנים

איור 42 ◄

מס׳	הכלי	סל	תיאור החרס
1	קערה	4110/9	טין חום; הרבה גריסים קטנים ובינוניים בצבע לבן ושחור; שרידי חיפוי אדום בפנים הקערה; שרידי מירוק בתוך הכלי ועל השפה
2	קערה	4113/6	טין חום; הרבה גריסים קטנים ובינוניים בצבע לבן ושחור; שרידי חיפוי אדום בפנים הקערה; שרידי מירוק בתוך הכלי ועל השפה
3	קערה	4123/2	טין חום; גריסים לבנים וחומים, קטנים וגדולים; שרידי מירוק
4	קדרה	4050/4	טין חום; גריסים לבנים וחומים, קטנים וגדולים
5	קדרה	4106/11	טין חום; גריסים לבנים וחומים, קטנים וגדולים
6	סיר בישול	4050/2	טין חום; מעט גריסים לבנים
7	בסיס נר גבוה ומדורג	4107/1	טין חום בהיר; גריסים קטנים וגדולים, לבנים ואפורים
8	מתקן/אגן	41	טין חום; הרבה גריסים קטנים וגדולים לבנים, ומעט אפורים; שרידי חיפוי אדום
9	מתקן/אגן	4107/2	טין חום; גריסים לבנים
10	טביעת חותם	4124/4	טין חום־אדמדם; גריסים לבנים, ליבה אפורה

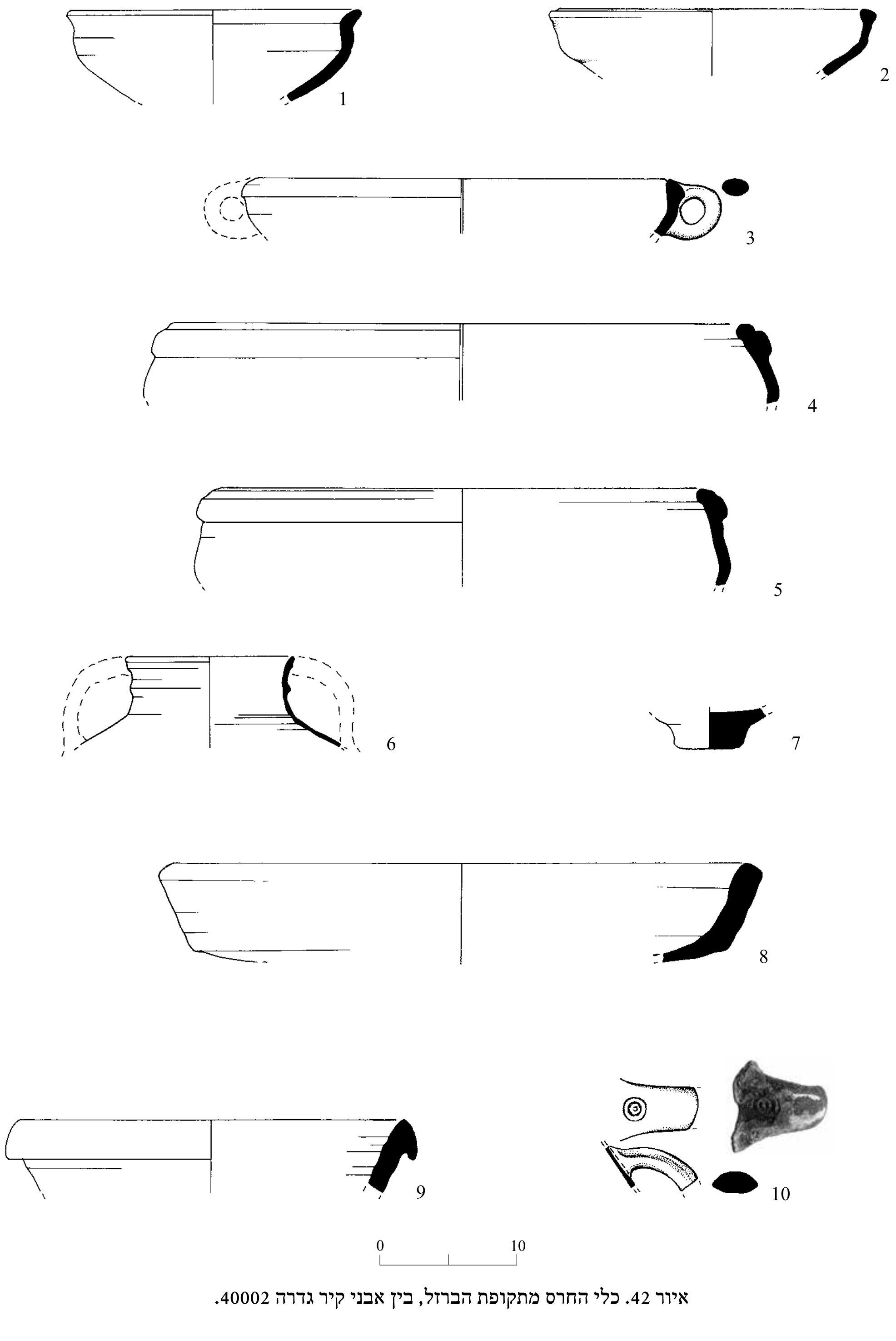

איור 42. כלי החרס מתקופת הברזל, בין אבני קיר גדרה 40002.

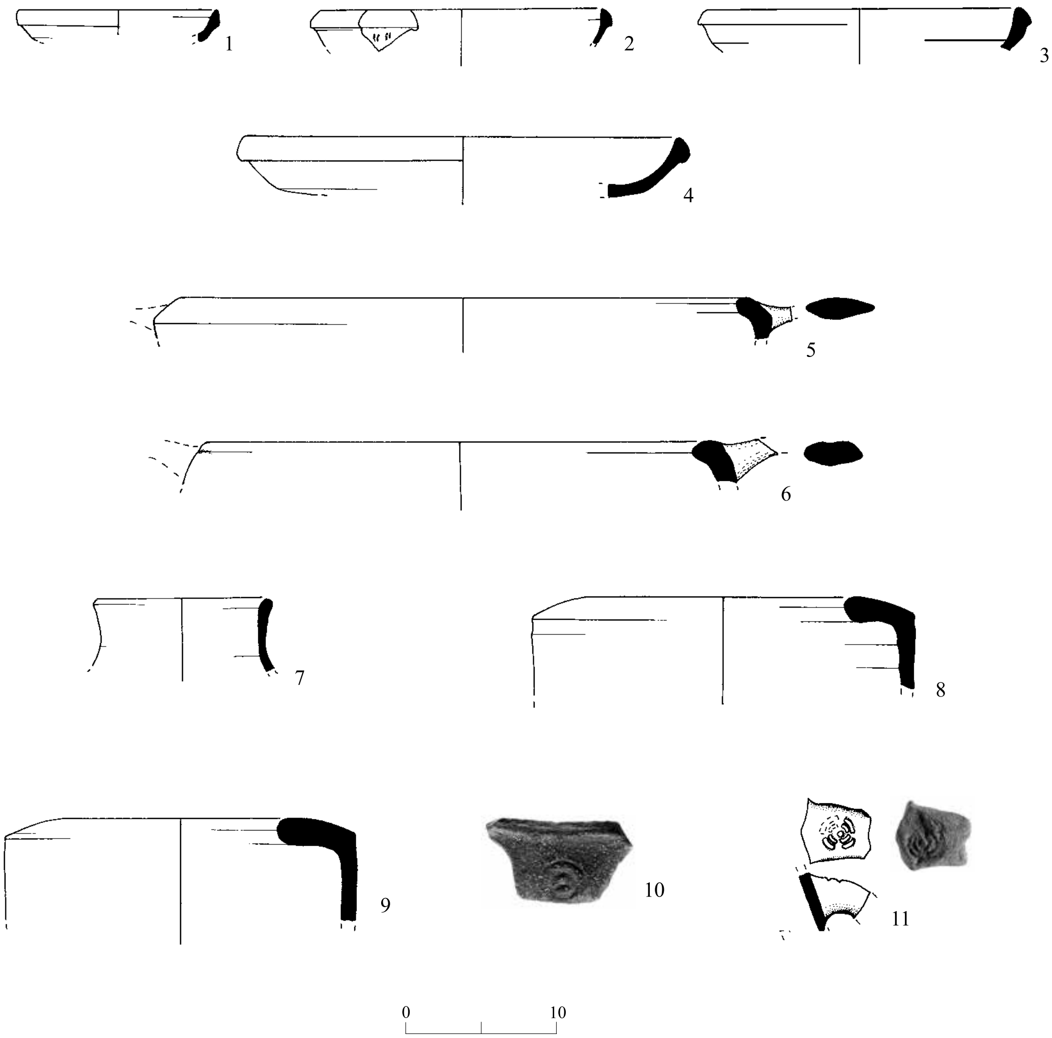

איור 43. כלי החרס מתקופת הברזל, מ׳מבנה שלושת המרחבים׳ בשטח C.

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור החרס
1	קערה	920	9055	טין אדמדם; הרבה גריסים לבנים קטנים ובינוניים
2	קערה	920	9051	טין אדמדם; הרבה גריסים לבנים, קטנים ובינוניים
3	קערה	316	3365/5	טין אדמדם; גריסים לבנים, קטנים ובינוניים
4	קערה	920	9142	טין חום־אדמדם; גריסים לבנים, קטנים ובינוניים
5	קדרה	920	9051	טין ורוד; גריסים לבנים, קטנים ובינוניים
6	קדרה	308	3127/12	טין ורוד; גריסים לבנים, קטנים ובינוניים
7	קנקן	316	3135/1	טין כתום; הרבה גריסים לבנים, קטנים וגדולים
8	קנקן פערור	508	3394/5	טין ורוד; מעט גריסים לבנים קטנים
9	קנקן פערור	920	9055	טין ורוד; הרבה גריסים לבנים קטנים
10	טביעת חותם	900	9154	טין חום; גריסים לבנים, ליבה אפורה
11	טביעת חותם	386	3212	טין חום־אפרפר; ליבה אפורה, גריסים לבנים ואפורים

ורי״ש, ולפיכך ייתכן שזוהי טביעת ׳למלך חברון׳. הטביעה שייכת לטיפוס HIIb על פי חלוקתו של למייר (Lemaire 1981: Pl. VIII:HIIb). כן נמצאו ידית קנקן ועליה חריתה של מעגלים חד־מרכזיים (איור 10:42) — קוטר המעגל החיצון 2 ס״מ וקוטר המעגל הפנימי 0.3 ס״מ — ידית קנקן נוספת ועליה חריתה של מעגלים חד־מרכזיים (איור 10:43) — קוטר המעגל החיצון 2.3 ס״מ וקוטר המעגל הפנימי 0.4 ס״מ. ידית קנקן נוספת ועליה טביעת מעגלים חד־מרכזיים (איור 11:43) נמצאה שחוקה. טביעה זו האחרונה עמוקה ושונה משלוש הטביעות האחרות, ולא ניתן להבחין בחור המרכזי. במקומו ישנה בליטה בקוטר 0.4 ס״מ; קוטר המעגל החיצון 2.2 ס״מ. ייתכן שזוהי טביעה מסוג טביעות הגלגל (“Wheel” Stamps) מן התקופה הפרסית. להקבלות, ר׳ Ariel and Shoham 2000:155–156.

כלי החרס מהתקופה הפרסית

אלון דה גרוט

רוב הקרמיקה שנתגלתה בשטח C מתוארכת לתקופה הפרסית. הקרמיקה נתגלתה במילויים מתחת לרצפות ומעליהן, ובמילויי העפר שכיסו את המבנים. כלי החרס המוצגים להלן ערוכים על פי המכלולים האדריכליים שבהם נתגלו בשטחים C ו־H והדיון בהם הוא טיפולגי. קרמיקה זו אופיינית לחבל ההר המרכזי וליהודה. הכרונולוגיה הפנימית של טיפוסי הכלים בתקופה זו אינה ברורה. לפיכך, למרות אורכה של התקופה הפרסית, לא ניתן לתארך את המכלול שנחשף בחורבת עלונה, אלא בכלליות. הימצאותם של טיפוסים הממשיכים צורנית כלים מסוף תקופת הברזל מצביעה על שלב קדום בתקופה.

בשל אופיה המקומי של הקרמיקה, מובאות עיקר ההקבלות מירושלים ומיהודה. כיוון שמקורם של חלק מהמכלולים שפורסמו עד כה במילויים, קשה להבחין בין קדום למאוחר במהלך התקופה הפרסית ביהודה.

קערות.— נמצאו קערות מעוגלות, פשוטות (איורים 1:44; 1:47), שלהן הקבלות בחפירות הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 13:19–21) ועיר דוד (Zuckerman 2012: Figs. 3.2:20, 21). לקערות בעלות שפת המדף (איורים 2:44, 3; 2:45–4; 1:46–3) הקבלות בגן הארמני (Tushingham 1985: Figs. 12:25–33; 13:1–12), הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 6:1–3), עין גדי (Stern 2007: Fig. 5.2.1:5–10) ועיר דוד (Zuckerman 2012: Fig. 3.2:3–11). לקערות בעלות השפה המקופלת (איורים 4:46; 3:47) הקבלות בעיר דוד (Zuckerman 2012: Figs. 3.1:18–22). טיפוס זה ממשיך טיפוס נפוץ בסוף תקופת הברזל, אך שונה ממנו בחומר ובאופן עיבודו. הקערות מהתקופה הפרסית עשויות מחומר צלהב; אלו שנתגלו בחורבת עלונה אינן ממורקות. את היעדר המירוק יש ליחס להרכב הקרקע באתר שפגע בפני השטח של הכלים, שכן בדרך כלל קערות אלו ממורקות במירוק אבניים שקוף, הנבדל מהקערות מתקופת הברזל העשויות חומר חום־אדום ועליהן מירוק אבניים משובח. לקערות השחיקה (מורטריה), בעלות הדופן הישרה, הדקה (איור 1:45), יש הקבלות בתל מיכל (Singer-Avitz 1989: Fig. 9.11:1). לקערות המורטריה בעלות השפה המקופלת (איור 5:46–7) יש הקבלות בגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 14:9–11) ובתל אל־חסי (Bennett and Blakely 1989:196–203). לקערות המורטריה בעלות הדופן הישרה, העבה (איור 8:46), הקבלות בגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 14:12).

קדרות.— נמצאו שלושה טיפוסים האופייניים לתקופה הפרסית. חלק מהקדרות מטיפוס 3 היו מעוטרות בטביעות יתד משולשות. ההשתמרות הירודה של הכלים מחורבת עלונה אינה מאפשרת לקבוע באיזו מידה הם היו מעוטרים בטביעות מעין אלו. לטיפוס 1 — קדרות בעלות צוואר ושפת מדף הנוטה חוצה (איורים 7:44; 5:45; 9:46, 10) — הקבלות בהולילנד (Ben-Arieh 2000: Figs. 7:1–3; 8:1, 2) ובגן הארמני (Tushingham 1985: Fig 15:2–15). לטיפוס 2 — קדרות בעלת צוואר ושפה ישרה (איור 6:44) — הקבלות

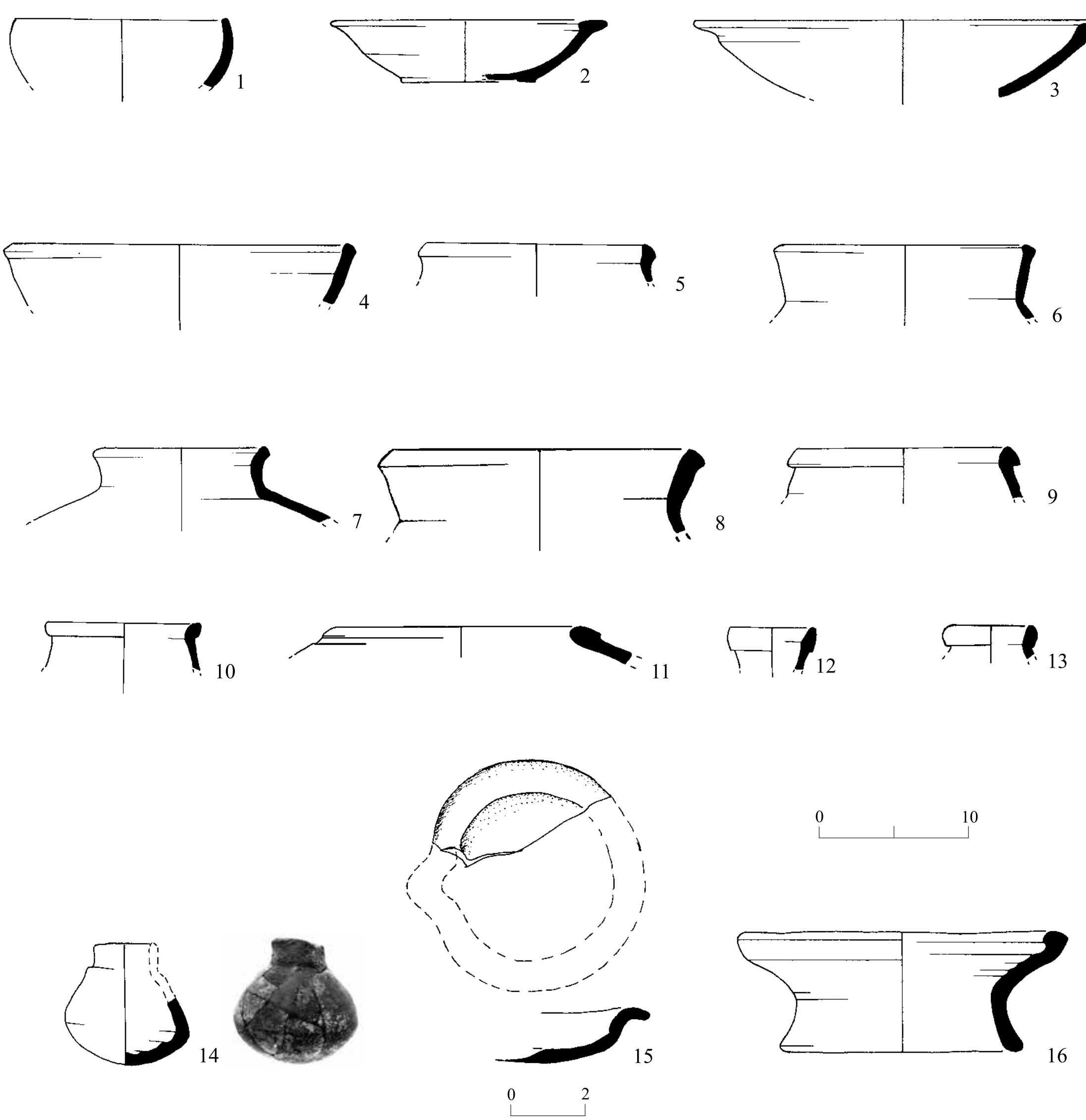

איור 44. כלי החרס מהתקופה הפרסית, מ'מבנה שלושת המרחבים' בשטח C.

בגן הארמני (Tushingham 1985: Fig 15:2). לטיפוס 3 — קדרות בעלות שפה פערורית (איורים 47: 4, 5) — הקבלות בגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 15:19–21) ובהולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 9). בקדרה מס' 5 השתמר שריד עיטור של טביעות יתד.

סירי בישול.— נמצא סיר בישול שלו צוואר רחב הנוטה מעט כלפי חוץ ושפת מדף מעובה (איור 44: 8). יש לו הקבלות בהולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 10:1–4).

קנקנים.— גודלם של השברים אינו מאפשר לשייכם לטיפוסים ברורים. עם זאת, השפות אופייניות לקנקנים מהתקופה הפרסית: קנקן בעל צוואר גבוה ושפה מעובה (איורים 44: 9, 10; 45: 6, 7; 46: 12–16; 47: 6–10), וקנקן טורפדו (איור 44: 11).

◄ איור 44

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור החרס
1	קערה	920	9055	טין חום־צלהב; הרבה גריסים לבנים קטנים
2	קערה	372	3395	טין חום בהיר
3	קערה	316	3351/6	טין חום־אדמדם; גריסים לבנים וחומים קטנים
4	קערה	920	9050	טין חום
5	קדרה	316	3309/2	טין ורוד; מעט גריסים לבנים קטנים
6	קדרה	508	3398/4	טין צלהב; הרבה גריסים לבנים קטנים
7	קדרה	316	9029	טין צלהב; הרבה גריסים לבנים קטנים, מעט גריסים אפורים
8	סיר בישול	519	3316/2	טין ורוד
9	קנקן	319	3132/2	טין ורוד; מעט גריסים לבנים קטנים
10	קנקן	316	3309	טין ורוד; מעט גריסים לבנים קטנים
11	קנקן טורפדו	?		טין ורוד
12	בקבוק	920	9142	טין ורוד; הרבה גריסים לבנים קטנים
13	בקבוק	386	3217/2	טין ורוד
14	בקבוק קטן פחוס	508	3370	טין אפור; מעט גריסים לבנים ושחורים קטנים
15	נר	316	3397/8	טין ורוד; מעט גריסים לבנים קטנים ובינוניים
16	כן	308	3290/1	טין חום בהיר; גריסים קטנים

פכים, פכיות ובקבוקים.— נמצאה פכית דלייה (איור 17:46), שיש לה הקבלות בהולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 11:3). כן נמצאו פך בעל צוואר גבוה, הנוטה חוצה וממנו יוצאת ידית (איור 21:46); בקבוקון דמוי גזר (איורים 12:44, 13; 18:46–20, 22, 23) ובקבוק קטן פחוס (איור 14:44); להקבלות, ר׳ הגן הארמני (Tushingham 1985: Figs. 15:19–21; 16:15–19).

נרות.— נמצאו נרות שטוחים, בעלי שפת מדף (איורים 15:44; 24:46–26). הקבלות להם יש בגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 17:14–16) ובעיר דוד (Zuckerman 2012: Fig. 3.7:1–3).

כנים (איורים 16:44; 27:46; 11:47).— הקבלות לכנים מסוג זה נמצאו ברמת רחל (Aharoni 1964: Fig. 14:45), הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 18:6) ועיר דוד (Zuckerman 2012: Fig. 3.7:15).

טביעת חותם.— בתוך המגדל בשטח H נתגלתה טביעת אריה על החלק העליון של שבר ידית קנקן (איור 3:48) שלה שני רכסים. האריה עומד וזנבו מורם; פני האריה לא השתמרו בשל השבר בידית. הטביעה סגלגלה ומידותיה: 2.3 ס״מ אורך השתמרות, 2 ס״מ רוחב. טביעה מטיפוס זה הוגדרה אצל שטרן טיפוס א׳ (Stern 1982:210–211, Fig. 348:1), ותאריכה סוף המאה הו׳–המאה הה׳ לפסה״נ (Stern 1982:213). לפי דעתו של ליפשיץ (תשע״ח:49), יש לתארך את כל טביעות האריה לתקופה הניאו־בבלית, לאחר חורבן ירושלים.

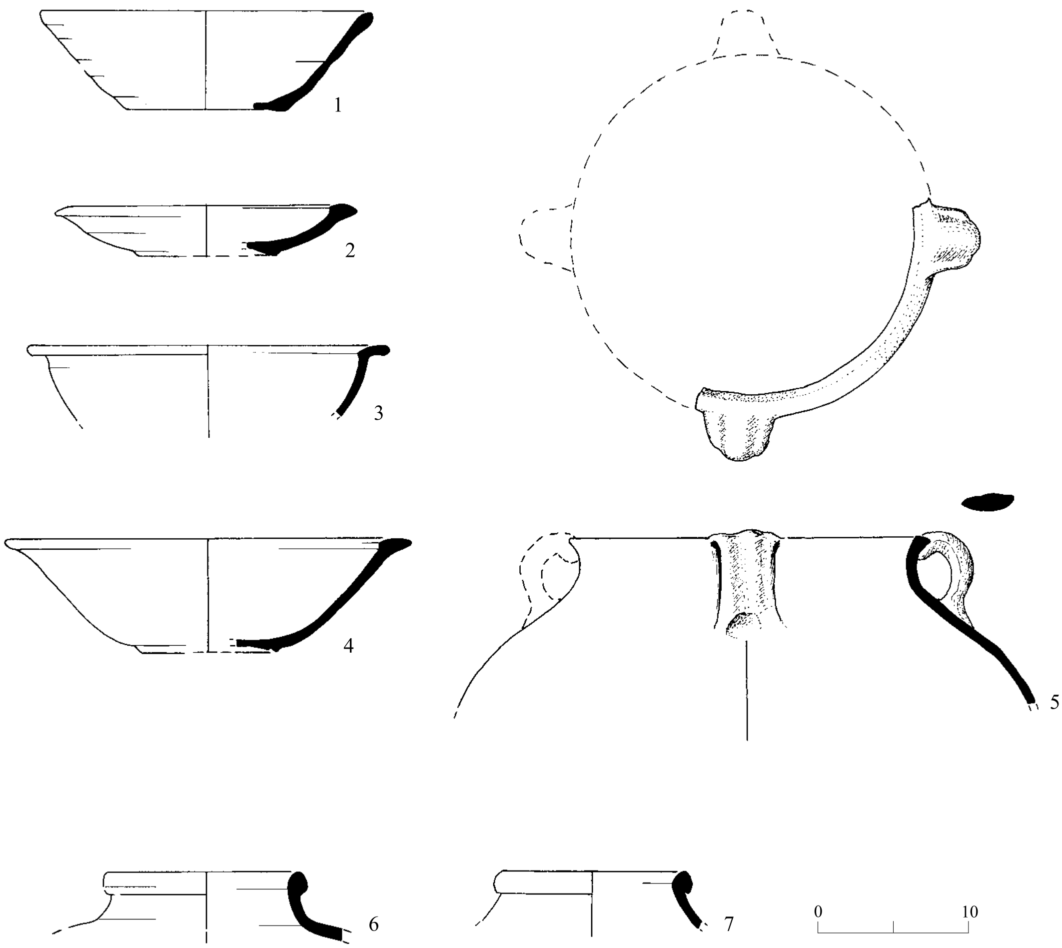

איור 45. כלי החרס מתקופת הפרסית, מהמבנה הדרומי בשטח C.

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור החרס
1	קערה שחוקה	501	3385/2	טין ורוד; גריסים לבנים קטנים וגדולים
2	קערת שפת מדף	501	3301/3	טין צלהב; גריסים לבנים וחומים, קטנים עד בינוניים
3	קערת שפת מדף	501	3385/1	טין חום־צלהב; גריסים לבנים קטנים, גריסים אדומים בינוניים
4	קערת שפת מדף	501	3362	טין חום־אדמדם; גריסים לבנים וחומים קטנים
5	קדרה בעלת צוואר ושפה הנוטה כלפי חוץ	501	3363/11	טין חום־צלהב; הרבה גריסים לבנים, שחורים וחומים
6	קנקן	923	9070	טין צלהב; הרבה גריסים לבנים, מעט גריסים אדומים
7	קנקן	510	3294/4	טין צלהב; הרבה גריסים לבנים, מעט גריסים שחורים קטנים

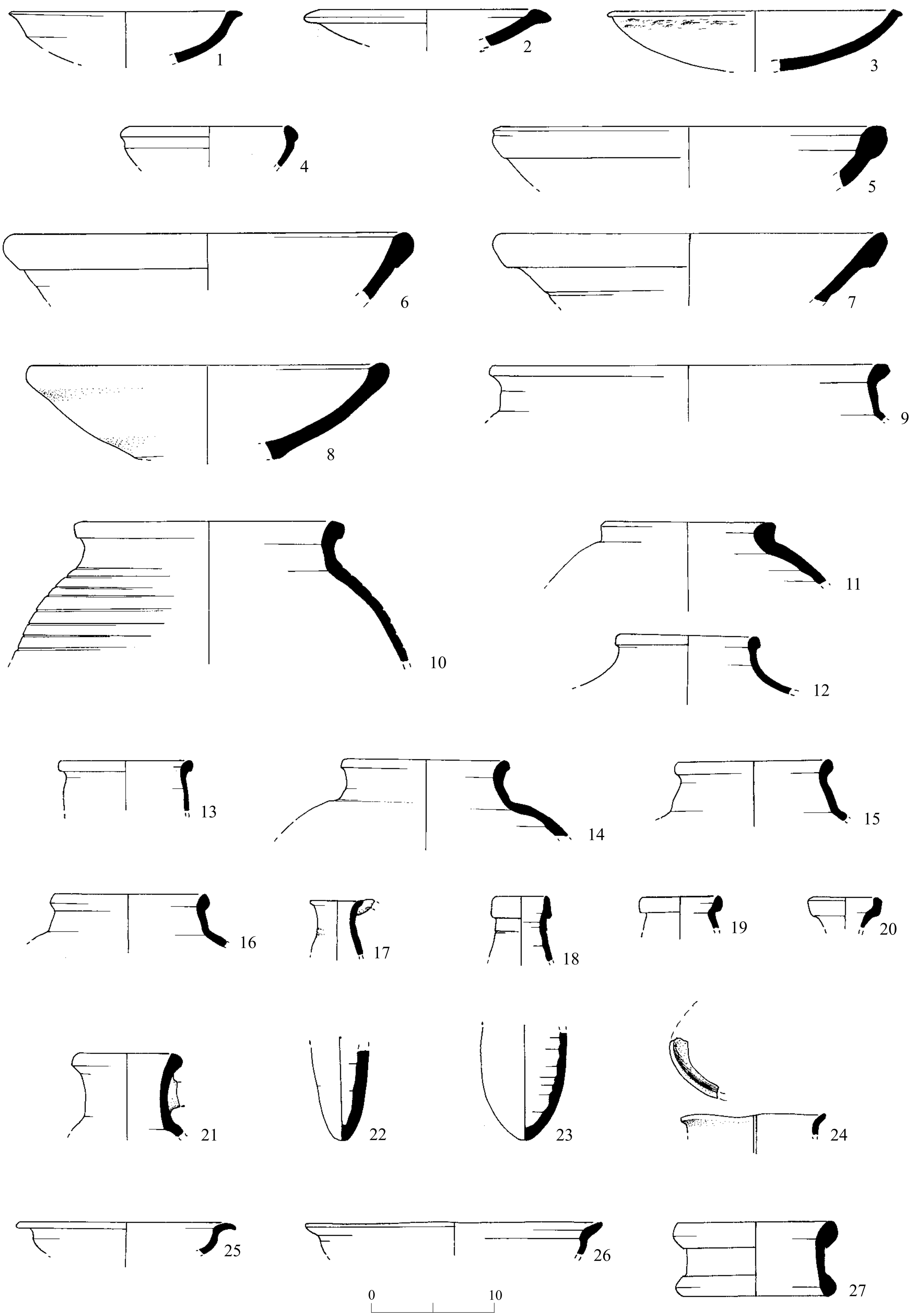

איור 46. כלי החרס מהתקופה הפרסית, מחצר 'מבנה שלושת המרחבים' בשטח C.

איור 46 ◄

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור החרס
1	קערה בעלת שפת מדף	383	3372/2	טין חום בהיר
2	קערה בעלת שפת מדף	394	3301/3	טין צלהב; גריסים לבנים וחומים
3	קערה בעלת שפת מדף	383	3385/1	טין חום־צלהב; גריסים קטנים לבנים וגריסים בינוניים אדומים
4	קערה בעלת שפה מקופלת	374		טין ורוד
5	קערת שחיקה	374	9011	טין לבן ירקרק
6	קערת שחיקה	374	9011	טין חום; מעט גריסים לבנים ואדומים
7	קערת שחיקה	374	9011	טין חום; מעט גריסים לבנים ואדומים
8	קערת שחיקה	374	3162/1	טין חום; מעט גריסים לבנים ואדומים
9	קדרה בעלת צוואר ושפה הנוטה כלפי חוץ	383	3271/4	טין צלהב; הרבה גריסים לבנים, מעט גריסים גדולים חומים
10	קדרה בעלת צוואר ושפה הנוטה כלפי חוץ	383	3207/6	טין צלהב; הרבה גריסים אפורים ולבנים קטנים, עיטור פסים חרוטים על הדופן
11	סיר בישול?	394	3361/4	טין חום־אדמדם
12	קנקן	394	9022	טין צלהב; הרבה גריסים לבנים קטנים
13	קנקן	374	3220/5	טין חום בהיר־אדמדם, הרבה גריסים לבנים, מעט גריסים אדומים
14	קנקן	383	3361/8	טין צלהב; הרבה גריסים לבנים קטנים
15	קנקן	374	3372/3	טין צלהב; גריסים לבנים וחומים
16	קנקן	374	3361/1	טין צלהב; הרבה גריסים לבנים קטנים, מעט גריסים אדומים גדולים
17	פכית דלייה	394	907	טין חום צלהב
18	בקבוק	383	3389/2	טין חום־צלהב; גריסים לבנים קטנים
19	בקבוק/פכית	374	3361/11	טין חום
20	פכית?	374	3178/15	טין חום־צלהב; גריסים לבנים ואפורים קטנים
21	פך	374	3359/2	טין חום־צלהב; הרבה גריסים לבנים קטנים
22	בקבוק גזר, בסיס	394	3361/4	טין חום בהיר; גריסים לבנים
23	בקבוק גזר, בסיס	394	3361/5	טין חום־צלהב; גריסים לבנים ואדומים
24	נר	383	9011	טין חום בהיר
25	נר	394	9046	טין ורוד; גריסים לבנים
26	נר	374	3224/4	טין ורוד; מעט גריסים לבנים
27	כן	374	3372/1	טין חום בהיר

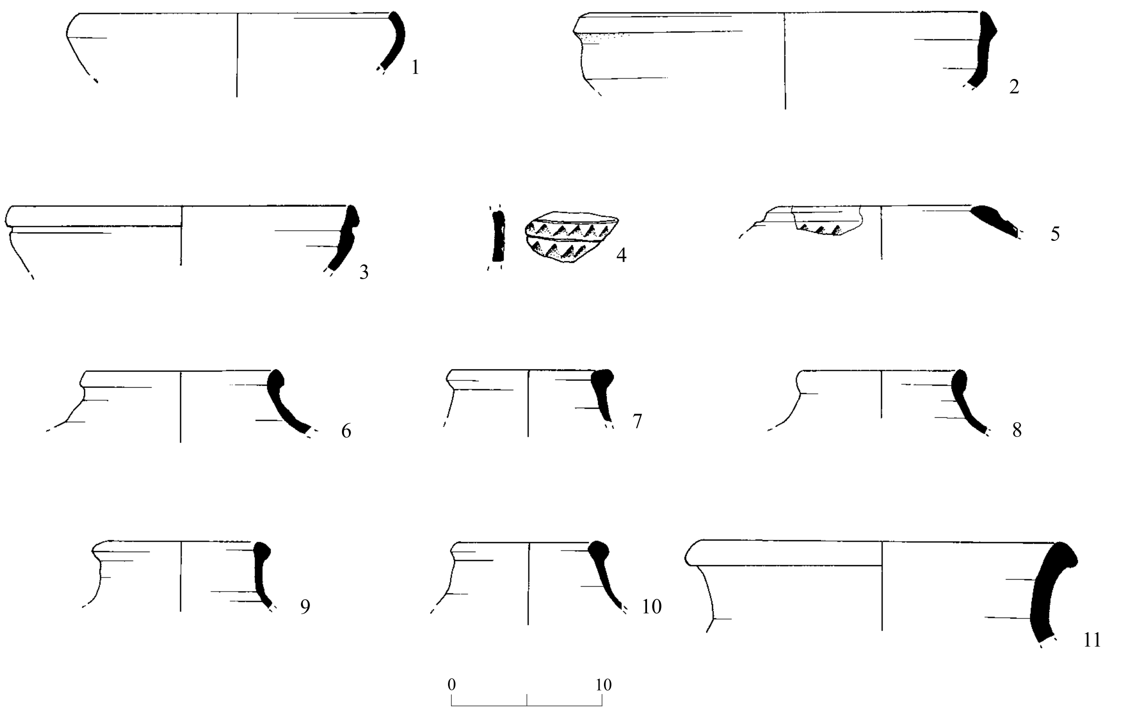

איור 47. כלי החרס מתקופה הפרסית, מהמבנים הצפוני והמזרחי בשטח C.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור החרס
1	קערה מעוגלת	352	3245/2	טין ורוד; מעט גריסים לבנים
2	קערה בעלת שפה מקופלת	384	3215/5	טין צלהב; גריסים לבנים ואפורים
3	קערה בעלת שפה מקופלת	384	3293/7	טין צלהב; גריסים שחורים ואדומים
4	קדרה	352	3143	טין צלהב; עיטור טביעות יתד משולשות
5	קדרה	920	9151	טין צלהב; עיטור טביעות יתד משולשות
6	קנקן	352	3093/12	טין צלהב; הרבה גריסים לבנים, מעט גריסים חומים
7	קנקן	352	3093	טין צלהב; הרבה גריסים לבנים, מעט גריסים אדומים
8	קנקן	384		טין חום בהיר; הרבה גריסים לבנים
9	קנקן	384	3233/6	טין חום בהיר; הרבה גריסים לבנים
10	קנקן	352	3093/4	טין צלהב; גריסים לבנים
11	כן	920	9083	טין חום צלהב

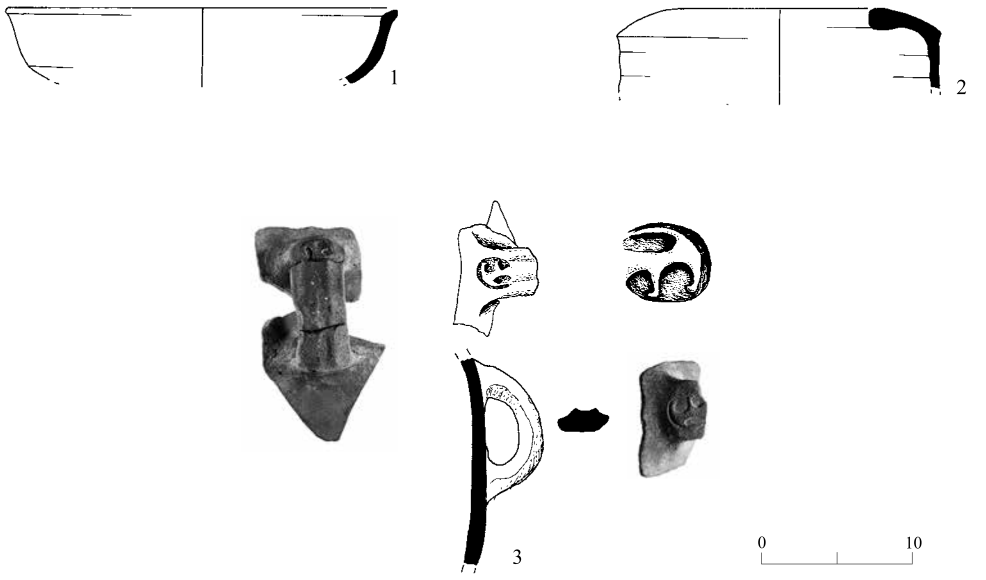

איור 48. כלי החרס מהתקופה הפרסית, מהמגדל בשטח H.

מס׳	טיפוס	לוקוס	סל	תיאור החרס
1	קערה	760	8101	טין כתום; גריסים לבנים וכהים
2	קנקן פערור	760	8108	טין כתום; גריסים לבנים
3	טביעת אריה על ידית קנקן	760	8104	טין חום־אדמדם; ליבה אפורה, גריסים לבנים ואפורים מעטים

כלי החרס מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה

מקור הכלים המוצגים להלן הוא בשני קירות שהיו בנויים מעל מבנים קדומים: קיר טרסה 2004 בשטח B וקיר גדרה 40002 בשטח D. נציין כי כלי החרס מהתקופה הנדונה נמצאו לצד כלי החרס מתקופת הברזל. הכלים שייכים לשלושה טיפוסים עיקריים (איור 49).

קערות וקדרות.— קערות מס׳ 1, 2 הן מטיפוס Fine Byzantine Ware האופייניות לתקופה האסלאמית הקדומה. לקדרה מס׳ 3 מקבילות מהתקופה האסלאמית הקדומה; קערה מס׳ 4 היא מטיפוס הנפוץ בתקופה הביזנטית, עד המאה הו׳ לסה״נ.

קנקנים.— לכלים מס׳ 5–7 צוואר גבוה ורכס מתחתו, והם מתוארכים למאות הו׳–הח׳ לסה״נ. הצוואר של מס׳ 8 חסר רכס מתחת הצוואר, ונראה ששייך לטיפוס קנקנים מאוחר יותר, המופיע בסוף המאה הז׳ לסה״נ. קנקן מס׳ 9 חסר שפה ורכס בבסיס הצוואר, אך מעוטר בסירוק גלי האופייני למאות הו׳–הח׳ לסה״נ ולכן שויך לטיפוס 7 על פי מגנס (Magness 1993:227).

רוב הכלים מתוארכים מסוף התקופה הביזנטית (המאה הו׳ לסה״נ) עד התקופה האסלאמית הקדומה, בעיקר לתקופה האומיית (המאות הז׳–הח׳ לסה״נ). לפיכך, ניתן לקבוע שהקירות הנדונים נבנו בתקופה האומיית או לאחר מכן.

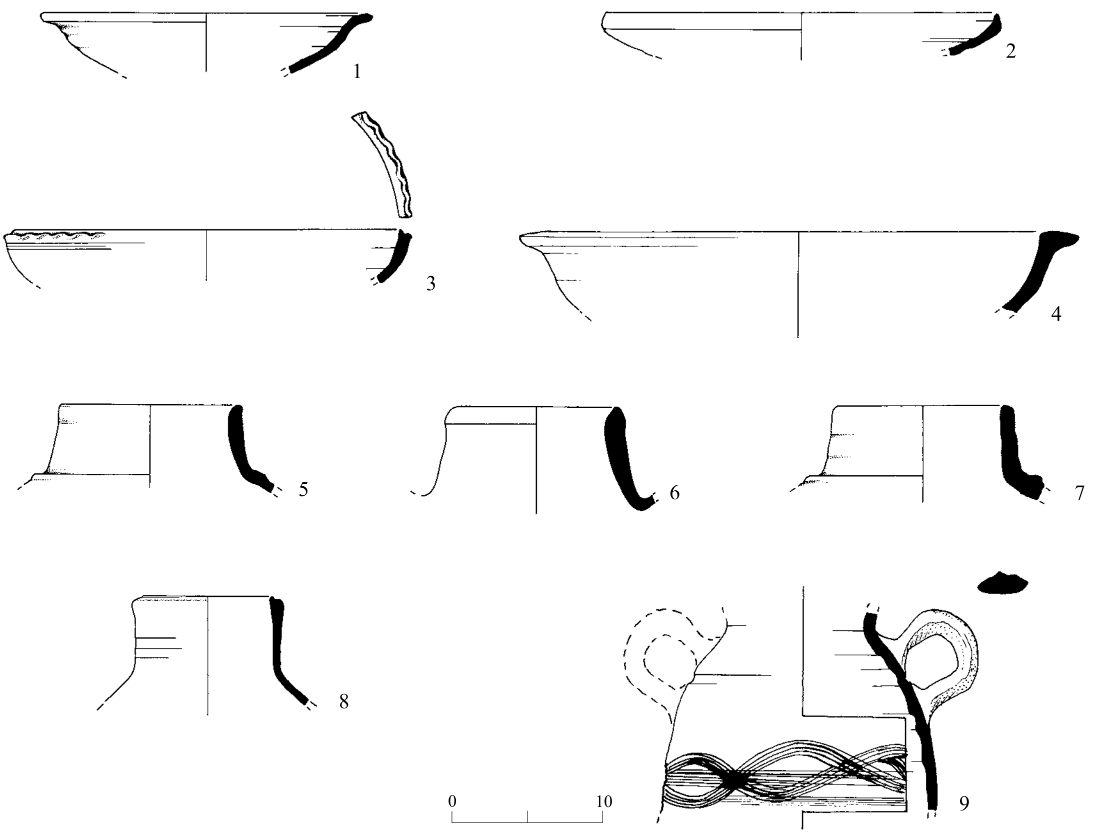

איור 49. כלי החרס מהתקופות הביזנטית – האסלאמית הקדומה, מקירות הגדרה.

מס׳	הכלי	סל	תיאור החרס	הקבלות ותיארוך (לסה״נ)
1	קערה	4106/25	טין כתום; גריסים לבנים קטנים, ליבה אפורה	אמצע המאה הז׳ עד המאות הט׳–הי׳ Magness 1993:198, FBW Bowls Form 2C
2	קערה	12	טין אפור כהה; צריפה טובה, סימני מירוק אבניים על פנים הקערה	אמצע המאה הז׳ עד המאות הט׳–הי׳. Magness 1993:198, FBW Bowls Form 2B
3	קדרה	4073	טין אפור כהה; גריסים לבנים קטנטנים; צריפה טובה; עיטור טביעות אצבע על השפה	מגדל: אבו־עוקסה תשס״ב:20*, איור 8: 8 התקופה האסלאמית הקדומה פלה: McNicoll, Smith and Hennessy 1982:149 המחצית הראשונה של המאה הח׳
4	אגן	2192/2	טין חום־ורדרד בהיר	סוף המאה ג׳ – ראשית המאה הד׳ עד המאה הו׳ Magness 1993:204, Arched Rim Basins Form 1
5	קנקן	4055/10	טין בהיר בחוץ ואפור כהה בפנים	סוף המאה הו׳ – המאה הח׳ Magness 1993:227, SJ Form 6A
6	קנקן	4057/16	טין בהיר בחוץ, חום־ורדרד; גריסים לבנים ושחורים קטנים; ליבה אפורה	סוף המאה הו׳ – המאה הח׳ Magness 1993:227, SJ Form 6B
7	קנקן	4051/40	טין בהיר בפניו החיצוניים, אפור כהה בפנים	סוף המאה הו׳ – המאה הח׳ Magness 1993:227, SJ Form 6A
8	קנקן	2129/10	טין חום־ורדרד בהיר	סוף המאה הז׳ עד המאה הט׳–הי׳ Magness 1993:227, SJ Form 7
9	קנקן	2129/17	טין בהיר	סוף המאה הז׳ עד המאה הט׳–הי׳ Magness 1993:227, SJ Form 7

כלי הצור

חמודי חלאילה ורינה בנקירר

במהלך החפירה נלקטו 682 פריטי צור מכמה שטחים ושכבות יישוב. עיבוד המכלול נעשה על פי שטחי החפירה (טבלה 1). תיאור פסולת התעשייה כולל את הפסולת מכל השטחים עקב הדמיון בשכיחויות (טבלה 2). לעומת זאת, ניתוח כלי הצור ותיאורם נעשה על פי התקופות המיוצגות באתר, ולא על פי שטחים, בגלל מיעוט הממצא בכמה מהם וממצאים רבים שלא ניתן היה לשייכם לאף אחד מן השטחים (טבלה 3).[5]

טבלה 1. שכיחויות הפסולת והכלים באתר

Table 1. Tool and Waste Frequencies

טיפוס Type	שטחים Areas A+B		שטח Area C		שטח Area D		פני שטח Surface		ס״ה Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
פריטים ראשוניים Primary elements	8	6.5	6	4.8	1	0.8			15	5.1
נתזים Flakes	107	87.7	112	88.8	43	33.9	2	25	264	88.8
להבים Blades	3	2.5							3	1.0
להבונים Bladelets	1	0.8	1	0.8	1	0.8			3	1.0
טבלות גרעין CTE	3	2.5	7	5.6	2	1.6			12	4.1
ס״ה פסולת Total Debitage	122	100.0	126	100.0	47	37.0	2	25	297	100.0
גושים Chunks	60	74.1	80	62.5	44	34.6			184	70.5
שבבים Chips	21	25.9	48	37.5	8	6.3			77	29.5
ס״ה פסולת נלוות Total Debris	81	100.0	128	100.0	52	40.9			261	100.0
פסולת Debitage	122	48.0	126	42.4	47	37.0	2	25	297	43.6
פסולת נלוות Debris	81	31.9	128	43.1	52	40.9			261	38.3
גרעינים Cores	13	5.1	7	2.4	15	11.8			35	5.1
כלים Tools	40	15.0	36	12.1	13	10.2	2	25	90	13.0
ס״ה Total	254	100.0	297	100.0	127	100.0	8	100	682	100.0

[5] תודה לגרגורי קהלת ולליאוניד זייגר (ציור הצור), וכן לעפר מרדר, יניר מילבסקי וולדימיר זבנוביץ׳ על הערותיהם המועילות.

חומרי הגלם

מכלול הצור באתר הופק ממספר מקורות של חומרי גלם. סימן לריבוי המקורות של חומרי הגלם הוא מכלול הגרעינים שמהם הופקו רוב כלי האד־הוק, וחלק ניכר מן הכלים האחרים, דוגמת להבי המגל. הצור שהיה בשימוש הנפוץ ביותר הוא צור מקומי, השכיח בהרי יהודה כבולבוסים בתוך הדולומיט של תצורת כיסלון ותצורת בית מאיר (Barzilay 2003:6). צור מקומי זה הוא גירי ומתאפיין בריבוי גושי גיר בתוכו. חומר גלם נוסף הוא צור מישאש, הנפוץ בצורת חלוקי נחל.

בגרעינים ישנם גרעיני צור שצבעם בז׳־חום בהיר ואיכותם טובה. נראה כי מקור צור זה במפלס דק בתוך שכבות הדולומיט של תצורת גבעת יערים, כ־8 ק״מ מערבית לאתר. כמחצית מלהבי המגל מתקופת הברונזה התיכונה עשויים מחומר גלם זה, ואילו האחרים מעוצבים על צור חום כהה שייתכן כי מקורו איאוקני.

פסולת התעשייה

תעשיית הצור באתר היא נתזית. הנתזים רחבים ומכוסים ברובם קליפה גירית המכסה מעל 30% מהמשטח הדורסלי. הנתזים מהווים כ־89% מכלל הפסולות באתר, ועם הפריטים הראשוניים הם מהווים את הרוב המכריע. תמונה זהה מתקבלת משכיחות הגרעינים, למעלה מ־90% הם גרעינים להפקת נתזים (טבלה 2). לעומת זאת, הכלים משקפים מצב הפוך, שכן יותר ממחציתם מעוצבים על פריטים להביים.

אחוז הגושים הטבעיים גבוה, והם בולטים במכלול. ניתן להסביר את הנוכחות הגבוהה שלהם בכך שהאתר ממוקם על מדרון שבו נחשפות שכבות דולומיט המכילות גושי צור; ייתכן גם כי חומר הגלם נמצא בקרבת מקום ותעשיית הצור התקיימה באתר עצמו. כאמור, 32 מבין 34 הגרעינים במכלול הם גרעיני נתזים, מהם עשרה גרעינים שגודלם 5–9 ס״מ ו־22 גרעינים קטנים מ־5 ס״מ. לא נמצאו גרעינים מנוצלים היטב ורובם נושאים שתיים עד חמש צלקות בלבד, ולכן על כולם נמצאת קליפה גירית המכסה יותר מ־50% משטחם החיצוני. שני גרעיני הלהבים אינם זהים לשאר הגרעינים מבחינת חומר הגלם ושיטת הניצול, והם דומים יותר לגרעינים מתעשיות קדומות יותר (ניאוליתיות?).

הטיפוסים השולטים (טבלה 2) הם בעלי משטח נקישה יחיד (איור 50:1) וגרעינים אמורפיים, שהם לרוב קטנים ומותזים מכל הכיוונים (איור 50:2, 3). פסולת הגרעין מעטה, כיוון שלא היה צורך בחידוש הגרעין.

טבלה 2. טיפוסי גרעינים
Table 2. Core Types

טיפוס גרעין Core Type	N	%
שטח נקישה אחד One striking platform	10	29.4
שני שטחי נקישה Two striking platforms	6	17.6
שטחי נקישה מרובים Multiple striking platforms	2	5.9
שבר Fragment	5	14.7
אמורפי Amorphic	9	26.5
מעוגל Round	2	5.9
ס״ה Total	34	100.0

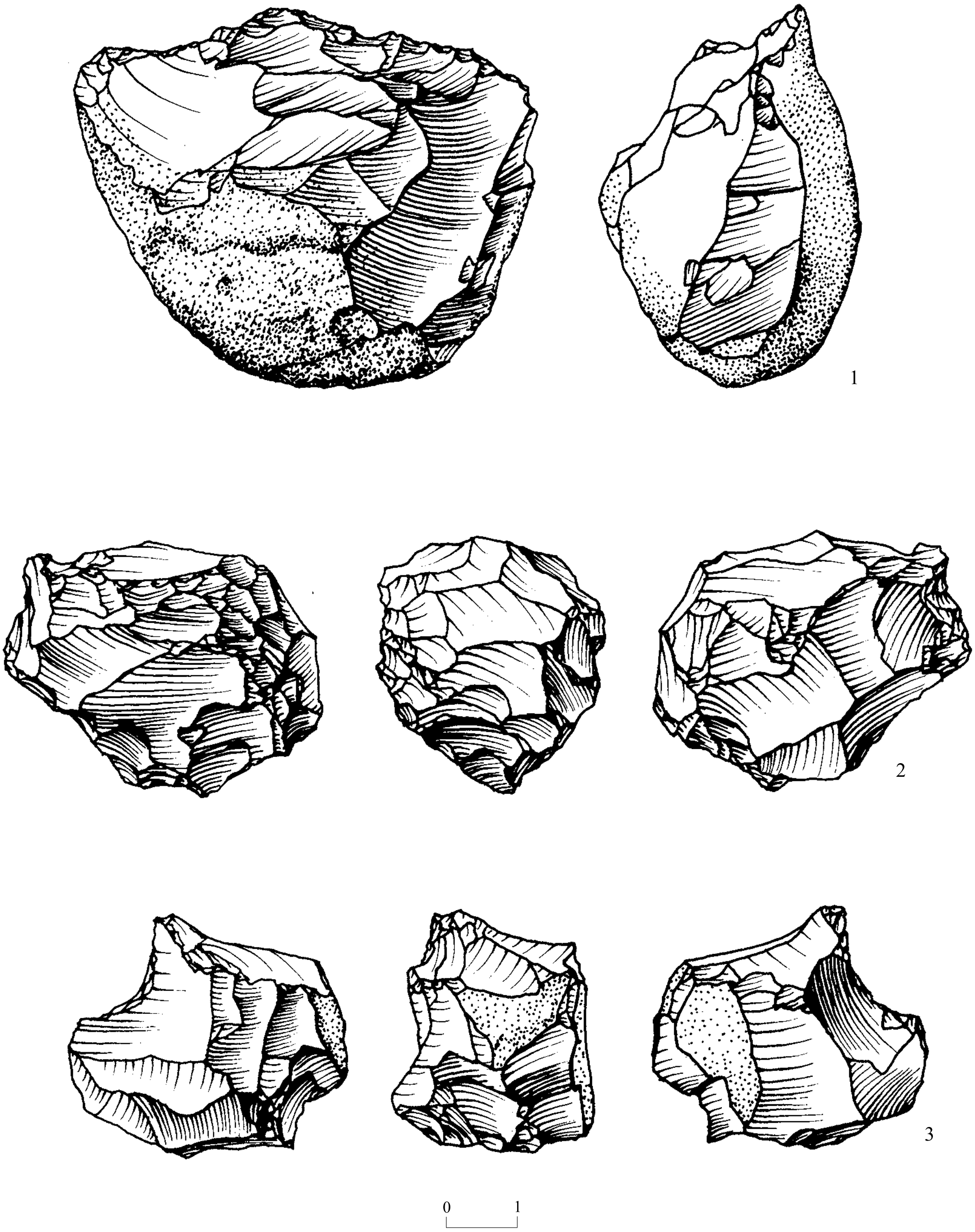

איור 50. כלי הצור: טיפוסי גרעינים.

הכלים

מכלול הכלים מהווה 13% מכלל הפריטים באתר. החלוקה לטיפוסים מוצגת בטבלה 3. תיאור הכלים מתבסס על החלוקה הסטרטיגרפית (ר׳ לעיל). באתרים בעלי שכבות מרובות קיימת תופעה של ערבוב מכלולים, הנובעת מתהליכי התפתחות האתר לאורך התקופות. תהליך זה גורם לחדירת פריטים מן השכבות הקדומות אל השכבות המאוחרות. במכלול זה ישנה קבוצת כלים שאמנם נתגלתה בשכבות המאוחרות, אך הם שייכים

טיפולוגית לשכבות הקדומות. יש פריטים שקל לזהות אותם כרונולוגית, דוגמת להבי המגל. סביר להניח שכלי אד־הוק נוספים אינם נמצאים באתרם, אך קשה לזהותם כרונולוגית.

תקופת הברונזה התיכונה.— מכלול זה מונה 39 כלים (טבלה 3) המהווים 43% מכלל הכלים. להבי המגל הם המאפיינים את התקופה, ובדרך כלל נושאים ברק שימוש. רוזן (Rosen 1997; 1983b) תיאר אותם כ״מגלים גיאומטריים רחבים״. כלים אלו מעוצבים הן על להבים הן על נתזים רחבים בטכניקה שונה מלהבי המגל מהתקופה הכלקוליתית ומתקופת הברונזה הקדומה (Rosen 1983a). במכלול זה ישנם 11 להבי מגל גיאומטריים, שכולם מעוצבים על להבים רחבים (רוחב ממוצע 0.5 ± 2.4 ס״מ). להב מגל אחד מותז בטכניקה

טבלה 3. שכיחות הכלים לפי תקופות
Table 3. Tool Frequencies, by Periods

טיפוס / Type — תקופה / Period	הברונזה התיכונה Middle Bronze Age	הברזל Iron Age	ללא הקשר Out of Context	ס״ה Total
להב מגל גיאומטרי Geometric sickle blade	11	1	1	13
להב גיאומטרי Geometric blade		3	1	4
ראש חץ Arrowhead			2	2
פריטים בעלי גב Backed flakes		1		1
שונות Miscelaneaous	3	3	1	7
שקערוריות ומשוננים Notches and denticulates	12	10	2	24
מגרדי קצה Endscrapers	1	7		8
מגרדי צד Sidescrapers		2		2
מקדחים Borers	2	1		3
פריטים קטומים Truncated items		2		2
מרצעים Awls	5	5	1	11
נתזים משוברים Flakes	3	3		6
להבים משוברים Blades	1	1		2
כלים דו־פניים Bifacials	1	3		4
ס״ה Total	39	42	8	89

של להבי המגל הכנעניים (איור 2:51). מאפיין נוסף הוא עיצוב הגב והקצוות. לרוב הכלים גב ישר, משוברר בשברור חצי זקוף–זקוף (איור 1:51, 3), אך יש גם שני פריטים שלהם גב מעוצב בצורה קשתית (איור 1:52). לשלושת הכלים השלמים קטימות ישרות, מעוצבות בשברור זקוף (איור 5:51). לכלים אלו קצוות פעילים, משוננים בשינון לא־רגולרי רדוד ומכוסים בברק שימוש עבה הנמשך לעיתים קרובות עד מרכז הפריט (איור 4:51, 6). שאר הכלים (28) הם כלי אד־הוק המעוצבים על נתזים ונתזים ראשוניים. הכלים השכיחים הם השקערוריות והמשוננים. שאר טיפוסי הכלים (מרצעים, מגרדים, נתזים ולהבים משובררים) אינם שכיחים.

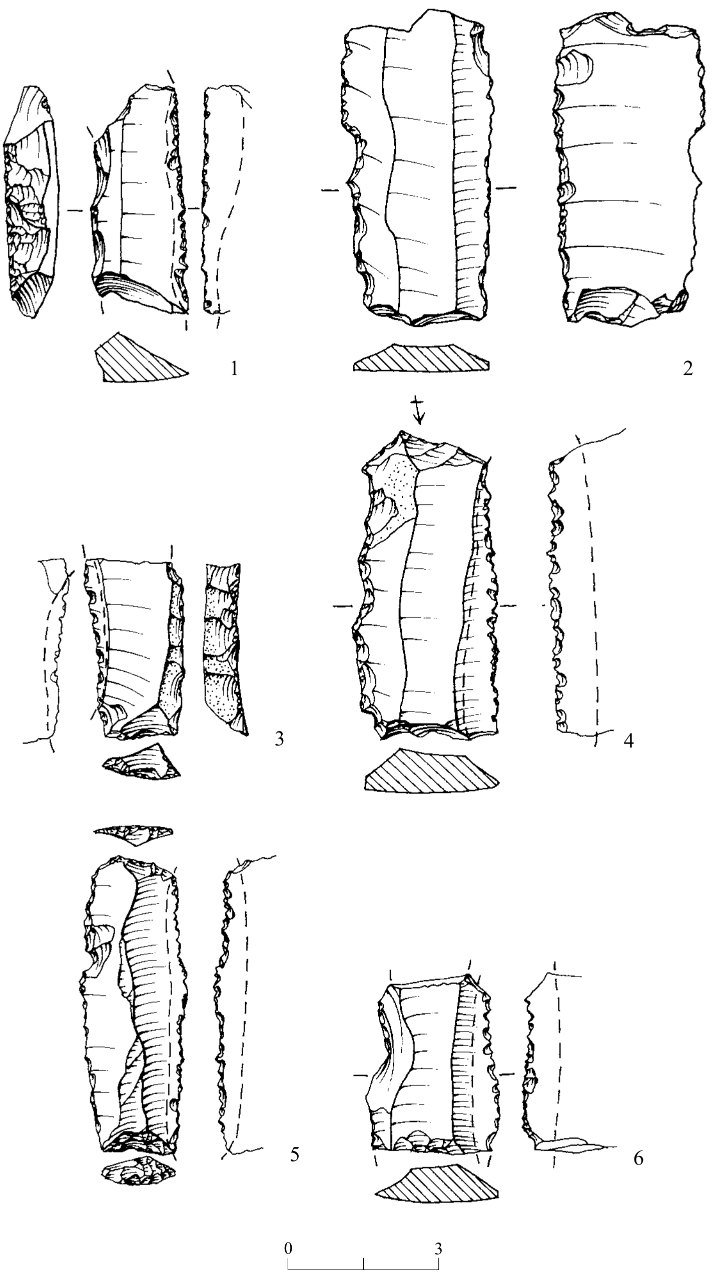

איור 51. כלי הצור מתקופת הברונזה התיכונה.

מכלול הכלים מתקופת הברזל.— אמנם כלי הצור מתקופת הברזל מהווים יותר ממחצית כלי הצור שהתגלו באתר (טבלה 3), מהם יש רק ארבעה טיפוסיים, שלושה הם פריטי מגל העשויים על נתזים רחבים וצורתם הכללית מלבנית קצרה או מרובעת. הגב והקטימות משוברים בשברור חצי זקוף–זקוף והקצה הפעיל משונן בשינון עדין ונושא ברק שימוש. לפריט גיאומטרי נוסף צורה דומה לאלו שתוארו, אך הוא אינו משוברר ואינו נושא ברק שימוש (איור 3:52). כל טיפוסי כלי האד־הוק מיוצגים במכלול; הבולטים שבהם הם השקערוריות והמשוננים (23.8%) והמגרדים (21.3%) (איור 3:52). יש לציין שני כלים בקבוצת השונות המעוצבים על נתזים ועליהם שקערורית רחבה ורדודה היוצרת מעין חוד אלכסוני לציר הנתז (איור 4:52). טיפוס כזה של כלים שכיח במכלולי צור של תקופת הברזל, כגון לוד (Khalaily 2016:29), וכמה פריטים משכבות הברזל במוצא (חמודי חלאילה, ידע אישי).

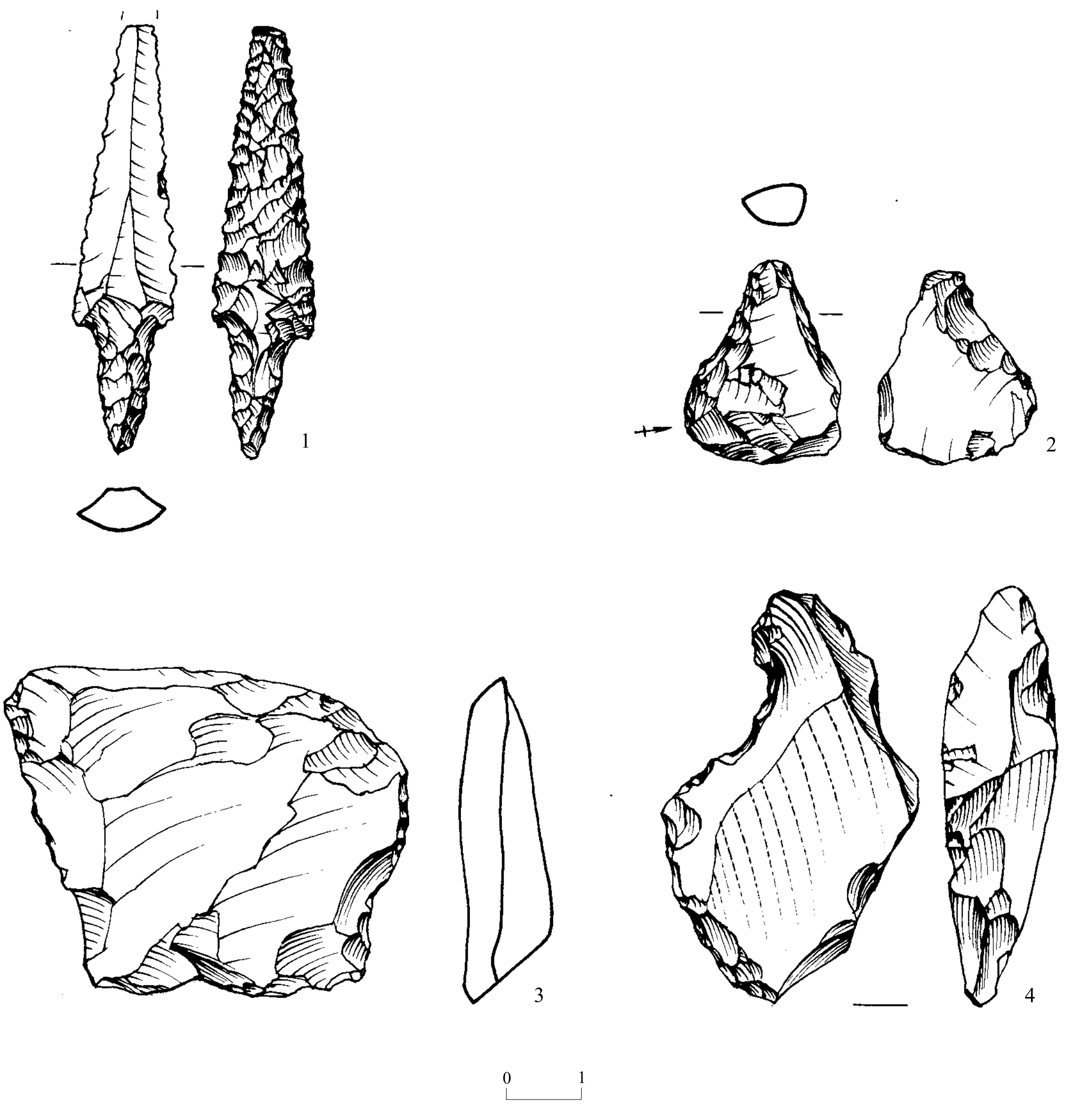

איור 52. כלי הצור מתקופת הברזל.

כלים מפני השטח ואחרים.— אלה מהווים כ־9% מכלל הכלים באתר, ובהם שני להבי מגל הדומים בצורתם ללהבי המגל של תקופת הברונזה התיכונה המתוארים לעיל (איור 2:53). נוסף עליהם ישנו להב מגל צר בעל גב זקוף וקטימה דיסטלית. טיפוס כזה של להבים שכיח בתקופה הכלקוליתית. כמו כן, נמצאו שני ראשי חץ; האחד שלם והשני שבור. ראש החץ השלם הוא מטיפוס יריחו (איור 1:53), שחלקים ממנו מעוצבים בשברור לחץ (Gopher 1994). לראש חץ זה תקע ארוך שעוצב בשברור לחץ דו־פני וכנפיים המופרדות מגוף הכלי בשתי שקערוריות; גם הגחון מעוצב בשברור לחץ. ראשי חץ כאלה מופיעים במכלולי התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ושכיחים באבו־גוש (Lechevallier 1978; Khalaily, Marder and Bankirer 2003) ובמוצא (Khalaily et. al 2007).

אף על פי שמכלול הצור מחורבת עלונה מצומצם, ניתן לסכם מאפיינים אחדים המשתקפים מן הממצא. להבי המגל מתקופת הברונזה התיכונה שונים טכנולוגית מן המגלים של תקופת הברזל. בתקופה הראשונה כל המגלים עשויים על פריטים להביים, ובכך ממשיכים את מסורת הייצור של מגלים על להבים בתקופות קדומות יותר, ואילו בתקופת הברזל המגלים עשויים על פריטים נתזיים רחבים, שעוצבו לצורה גיאומטרית בקטימות ושברור. כמו כן, יש במכלול ממצאים קדומים, ניאוליתיים, על אף שלא נמצאה שכבה מתקופה זו באתר. לפיכך, נראה שמקורם של פריטים אלו באתר אחר בקרבת מקום, כגון מוצא (חלאילה ואחרים 2005), המרוחק כ־5 ק״מ מערבית לחורבת עלונה, ואבו־גוש (Khalaily and Marder 2003), הנמצא כ־10 ק״מ ממערב לאתר. המכלולים הליתיים מחורבת עלונה דומים למכלולים מאתרים אחרים בסביבת ירושלים, כמו מנחת (Rosen 1998) ועמק רפאים (איזנברג תשנ״ד), כן מאתרים רחוקים, כגון גת חפר (Bankirer and Marder 2003) ובית שאן (Bankirer and Marder 2007).

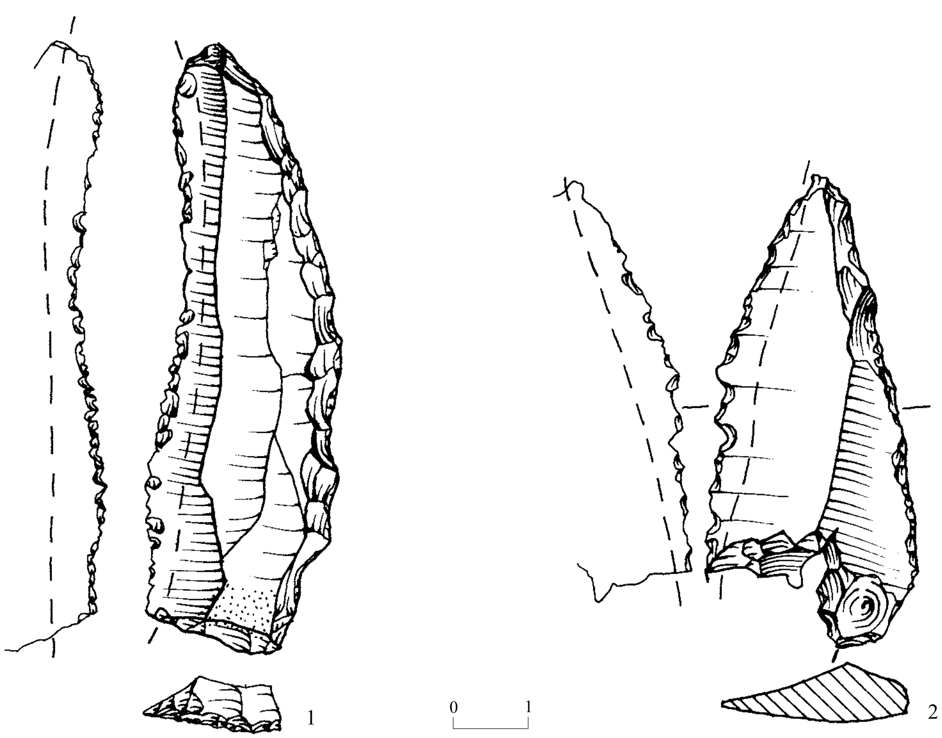

איור 53. כלי הצור מפני השטח.

דיון וסיכום

תקופת הברונזה התיכונה 2ב׳

מכלול כלי החרס שנתגלה בשרידי המבנים אחיד מבחינה טיפולוגית וטכנולוגית (ר׳ Gershuny, this volume), ונראה, אפוא, שיש לשייך את כל השרידים הללו ליישוב שהתקיים על המדרון הצפוני של נחל שורק בתקופה זו. שרידי היישוב נחשפו באמצע המדרון, כ־50 מ׳ מעל אפיק הנחל. פני המדרון באזור זה מתונים למדי, ומדורגים כיום במדרגות חקלאיות, ששימרו תחתן את המבנים הקדומים. בין השרידים שנחשפו ניתן להבחין על פני השטח בראשי קירות הבנויים בשיטה דומה, וסביר שהם שייכים למבנים אחרים של אותו יישוב. אף שרק חלק קטן מן היישוב נחפר, אפשר להניח ששטחו הכולל היה 10–15 דונם לכל הפחות, וזאת על פי סקרים שנערכו לפני החפירה (ר׳ הערה 1) ובראשיתה, שבהם מופו השרידים הקדומים הנראים בשטח כולו.

על פי אופיים ותכולתם, נראה שהמבנים שימשו למגורים. סביב היישוב לא נתגלו עדויות לקיומו של ביצור, ונראה לכן, שהיה זה יישוב פרזות. כפרים פרוזים נחשפו בצפונה של ירושלים (נחל זמרי — מייטליס תשנ״ח), לאורך נחל רפאים בדרום העיר (מנחת — אדלשטיין תשנ״ד; נחל רפאים — איזנברג תשנ״ד) ובמורד נחל שורק (מוצא — גרינהוט ודה גרוט תשס״ב; Greenhut and De Groot 2009).

בדומה לחורבת עלונה, כפרים אלו ממוקמים באמצע המדרונות, אולם בעוד שבכולם נחשפו השרידים מתקופת הב״ת 2ב׳ מעל מבנים מתקופת הברונזה הביניימית, הרי שהאתר בחורבת עלונה נוסד לראשונה בתקופת הב״ת 2ב׳. גודל הבתים בחורבת עלונה, צורתם, אופן בנייתם ותפרוסתם באתר, דומים לממצא בכפרים האחרים באזור. כלכלת תושבי הכפר התבססה ככל הנראה על גידולים חקלאיים בעמק נחל שורק המצוי למרגלותיו.

הכפרים הסובבים את ירושלים מצויים במרחק 6–8 ק״מ בממוצע מהעיר; הם הוגדרו כפרי־בת של העיר, המהווים את העורף החקלאי שלה (גרינהוט תשנ״ז; איזנברג ודה גרוט תשס״ב). פריחתם של כפרי־הבת וצמיחתם משקפות את התחזקות מעמדה של ירושלים, אשר הוקפה חומה בתקופה זו (ר׳ מייטליס תשנ״ו; מאיר תש״ס; איזנברג ודה גרוט תשס״ב; De Groot 2012:144–149).

המבנה שנחשף בשטח B השתמר בצורה הטובה ביותר. מבנה זה בנוי על שתי מדרגות סלע טבעיות ומשתרע על פני כ־150 מ״ר, וייתכן שהמבנה השלם היה גדול אף יותר. מבנה זה דומה בתכניתו לבניין 300 ולחלק מבניין 800 בנחל רפאים (איזנברג תשנ״ד:84, 91). שרידי המבנה שנחשף בשטח A שונים בתכניתם מהמבנה בשטח B; הם כוללים שורות של חדרים הבנויים לרוחב המדרון ומשתרעים על פני שטח של כ־600 מ״ר. כיוון ששרידים אלה השתמרו רק חלקית, לא ניתן היה לזהות את תכניתם הכוללת של החדרים או לעמוד על שימושם.

מייטליס (תשנ״ח:136–137) הגדיר שני טיפוסי מבנים שהיו בשימוש בכפרים סביב ירושלים: (א) ׳בית חצר׳ שלו חצר קטורה במרכז ושלושה או ארבעה חדרים משני צדיו או יותר — מבנים מטיפוס זה זוהו במנחת (שטח 800; אדלשטיין תשנ״ד), שם מגיע שטחם ל־100–200 מ״ר, בנחל רפאים (שטחים 400 ו־800; איזנברג תשנ״ד) ובנחל זמרי (שטח ג׳; מייטליס תשנ״ח), ונראה שניתן לשייך לטיפוס זה גם את המבנה שנחשף בשטח B בחורבת עלונה; (ב) ׳בתים מדורגים׳ הבנויים משורת חדרים לאורך טרסה וצמוד להם, במדרגה נמוכה יותר, שורת חדרים נוספת — שטחו של מבנה מטיפוס זה בנחל רפאים (לדוגמה, שטח 2000) מגיע לכ־600 מ״ר, ונראה שניתן לשייך לטיפוס זה גם את השרידים שנחשפו בשטח A בחורבת עלונה. לדעת מייטליס (תשנ״ח 136–137), בתי החצר נועדו למשפחה גרעינית, ואילו הבתים המדורגים שימשו משפחות מורחבות.

היישוב בחורבת עלונה נוסד ככל הנראה על רקע של ביטחון יחסי ששרר באזור ההר המרכזי בתקופת הב״ת 2ב׳. הפריחה היישובית ניכרת בשרידיה של העיר המרכזית הבצורה בירושלים מחד גיסא, וביישובי

הבת הרבים שבסביבה, מאידך גיסא. סופו של היישוב קשור ככל הנראה בסיומה של תקופת הב״ת 2ב׳, ולא נראה שהדבר היה בחורבן אלים. עם זאת, שני השלבים הסטרטיגרפיים שזוהו בשטח B, שהקדום שבהם (שלב א׳) כוסה במפולות, והמאוחר (שלב ב׳) נבנה עליהן, מעידים שהחיים במבנה נמשכו גם לאחר הנטישה. החורבן, לפיכך, היה מקומי ואינו משקף את סופו של היישוב. השרידים בשטח F היו מכוסים במפולות, אך נראה שהיו תוצאה של התמוטטות הקירות לאחר נטישת המבנה ולא תוצאה של חורבן פתאומי. העובדה שבתוך מפולות האבנים נתגלו גם שברי כלים מהתקופה האסלאמית הקדומה מחזקת רושם זה. נראה, אפוא, שהכפר בחורבת עלונה ננטש על ידי יושביו בצורה מסודרת קודם שהמבנים חרבו. מסיבה זו כמעט שלא נתגלו כלים שלמים בתוך המבנים, בדומה לתמונה שנחשפה גם בכפרי־הבת האחרים של ירושלים. הסיבות לנטישת האתרים עשויות להיות קשורות בהדרדרות מצב הביטחון הכללי, או בגורמים טבעיים, כגון בצורת או הדלדלות הקרקע.

תקופת הברזל והתקופה הפרסית

אלון דה גרוט ושלומית וקסלר־בדולח

נמצאו שרידים של שלושה מבנים משלהי תקופת הברזל וראשית התקופה הפרסית. בשטח C נחשף ׳מבנה שלושת המרחבים׳ שהממצא הקרמי בו מעיד ככל הנראה על ייסודו בשלהי תקופת הברזל, או בראשית התקופה הפרסית, בלא שניתן לקבוע זאת בוודאות. למבנה תכנית האופיינית בדרך כלל לתקופת הברזל, אולם החומר החתום תחת רצפותיו כולל גם קרמיקה מהתקופה הפרסית. במבנה נמצא שלב קדום, אך מהותו, צורתו הכללית ותאריכו אינם ודאיים. אפשר ששלב זה הוא משלהי תקופת הברזל. סביב חצר המבנה נבנו בתקופה הפרסית מבנים נוספים, ששימשו ככל הנראה למגורים. בשטח D נתגלו שרידי מבנה שהיה אולי ׳מבנה ארבעה מרחבים׳ ולצדו גת — שניהם שימשו בתקופת הברזל, ובשונה מהמבנה בשטח C, לא המשיכו לשמש בתקופה הפרסית. בשטח H נתגלו שרידיו של מגדל שדה ולידו גת חצובה, הדומים למבנה ולגת משטח D, ומכאן שאפשר שאף הם נבנו בתקופת הברזל. הממצא מהתקופה הפרסית בתוך המגדל מאפשר לאחר את מועד הקמתו; לחלופין, ייתכן שהמשיך לשמש גם בראשית התקופה הפרסית.

שרידים אלו מעידים כי בשלהי תקופת הברזל ובחלקה הראשון של התקופה הפרסית התקיים באתר יישוב כפרי (פאוסט תשנ״ז). השרידים מתקופת הברזל באתר משייכים אותו למערכת ענפה של אתרים מתקופת הברזל ב׳ ששכנו בקרבת ירושלים (לריכוז הנתונים, ר׳ פייג תש״ס). באגן השורק מוכרים שני אתרים גדולים: ח׳ירבת אל־בורג׳, הנמצאת מצפון־מזרח לחורבת עלונה (דה גרוט, בהכנה), ומוצא, השוכנת כ־3 ק״מ מערבית לחורבת עלונה, במורד נחל שורק (Greenhut and De Groot 2009). נוסף על אלה נחפרו בשנים האחרונות מבנים לאורך נחל שורק (דוידוביץ׳ ואחרים תשס״ו; אבנר ואיריך־רוז 2007; מזרחי ופורסטני 2016); מבני מגורים ומגדלי שדה בשלוחת רכס שועפט (בארי 2012; Onn and Rapuano 1993; Onn, Weksler-Bdolah and Rapuano, in prep.), וכן מבנה שבחלקו השתמרה הקומה הראשונה עד התקרה (Rapuano and Onn 2004). באזור זה נחפרו גם רגמים גדולים שתוארכו לפרק זמן זה (Rapuano and Onn 2011). בגבעה הצרפתית נחפרו בית חווה (מזור תשס״ו) ומבנה בעל אופי ציבורי, אולי מצד (Barkay, Fantalkin and Tal 2002).

מערך יישובי זה היה חלק מהעורף החקלאי הצפוף בצפונה של ירושלים, אשר נחשף בשנים האחרונות כתוצאה מהפיתוח הנרחב של האזור וחפירות ההצלה המרובות שנערכו בו (פייג תש״ס; פאוסט תשנ״ז). עם זאת, יש לבחון אם צפיפות יישובית זו ייחודית לאזור ירושלים ונובעת ממעמדה המיוחד של העיר בתקופה זו, או שהיא תמונה מוטית כתוצאה מריבוי החפירות הארכיאולוגיות באזור, וכי מצב דומה התקיים למעשה גם באזורים אחרים של ההר המרכזי, אך לא נחשף עקב מיעוט חפירות שם.

את רובו של הממצא הקרמי באתר ניתן לייחס לשלב האחרון של תקופת הברזל, בדומה לממצא באתרים חקלאיים אחרים בסביבה. ניתן לקשור בין קיומם של אתרים רבים באזור זה דווקא בסוף תקופת הברזל לבין הצורך לספק את צורכי המרכז העירוני הגדול בירושלים בפרק זמן זה. גודלה של האוכלוסיה באותה עת נתון

אמנם לוויכוח, אך בכל מקרה מדובר במרכז העירוני הגדול ביותר ביהודה והצורך באספקה גבר עקב חורבנה של שפלת יהודה בסוף המאה הח׳ לפסה״נ.

גדות הציע, כי רוב האתרים בסביבות ירושלים נוסדו בתקופת הברזל 2ג׳ (Gadot 2015). בהקשר זה נציין כי באתר נמצאו גם ידית קנקן ועליה טביעת ׳למלך׳ דו־כנפית ולצדה טביעה של מעגלים חד־מרכזיים, ושתי ידיות שעליהן טביעות מעגלים. ליפשיץ, סרגי וקוך (Lipschits, Sergi and Koch 2010; 2011) הציעו לתארך כמה מטיפוסי טביעות ׳למלך׳ לפרק הזמן שלאחר שנת 701 לפסה״נ; הצעה שעליה חלק אוסישקין (Ussishkin 2011). הממצא מחורבת עלונה תומך לכאורה בתיארוכם של ליפשיץ, סרגי וקוך, אולם יש להיזהר בקביעה זו משני טעמים: (א) הטביעה לא נתגלתה על כלי שלם באתרו; (ב) לחלק מטיפוסי הכלים המופיעים במכלול הקרמי באתר משך חיים ארוך שראשיתו במאה הח׳ לפסה״נ. כיוון שהמכלול מורכב מחרסים ולא מכלים שלמים, ישנה אפשרות שאלו, לצד הטביעות, מצביעים על סוף המאה הח׳ לפסה״נ כזמן הקמתו של היישוב. קביעה זו תומכת בגישה הטוענת שמרבית האתרים החקלאיים בסביבות ירושלים נוסדו בפרק זמן זה (פאוסט תשע״ד).

בחפירה לא נתגלו סימני חורבן בסופה של תקופת הברזל. המבנה בשטח D פסק מלהתקיים בשלהי התקופה, אך לעומתו, המבנים בשטחים C ו־H שימשו בתקופה הפרסית. היעדרה של שכבת חורבן ברורה מסוף תקופת הברזל אינה ייחודית לחורבת עלונה, ותמונה דומה עולה מאתרים כפריים אחרים. נסיבות החורבן עשויות להיות מגוונות ולהשפיע על הבנתנו את המעבר מתקופת הברזל לתקופה הפרסית, אולם היעדר סימנים של חורבן אלים במבנים בחורבת עלונה אינו מסייע בסוגיה זו, כיוון שזהו יישוב כפרי שלא נמצא בהכרח במוקד ההתרחשות הצבאית. גם ההשתמרות האדריכלית הדלה אינה תורמת לעניין זה.

התיארוך היחסי של המכלול הקרמי מן התקופה הפרסית שנמצא באתר אינו נהיר די הצורך, שכן עד כה טרם הוגדרו בבירור ההבדלים בין מכלולים קדומים למכלולים מאוחרים ביהודה בתוך התקופה הפרסית. למרות זאת, הדבר לא מנע מחוקרים אחדים להבחין בין יישובים קדומים למאוחרים ביהודה, ואף להסיק מכך מסקנות דמוגרפיות והיסטוריות (לדיון בסוגיה, ר׳ Faust 2012a:119–147, ושם גם הפניות לספרות קודמת). המכלול הקרמי בחורבת עלונה כולל כמה טיפוסים המעידים על המשכיות צורנית של כלים מתקופת הברזל אל השלב הקדום של התקופה הפרסית. נוסף על כך, לא מופיעים באתר כמה מטיפוסי הכלים שנמצאו בהר אדר הסמוך (דדון תשנ״ז), שאותו יש לתארך כנראה לסוף התקופה הפרסית. על סמך הבחנות אלו, נראה שניתן לתארך את היישוב בחורבת עלונה לשלב הקדום של התקופה. תמונת מצב זו תומכת לכאורה במערך היישובי בתקופה הפרסית שהציג פאוסט (Faust 2012a:119–149), הטוען כי יש ירידה מסוימת במספר היישובים ביהודה בפרק הזמן שבין שלהי תקופת הברזל לראשית התקופה הפרסית, דהיינו התקופה הניאו־בבלית. התקופה העלומה הזו נדונה לאחרונה רבות במחקר, ונעשה אף נסיון להאירה על סמך הממצא הארכיאולוגי. יש הטוענים כי הממצא מעיד על רצף יישובי באתרים רבים באזור בתקופה הניאו־בבלית (ליפשיץ תשס״ד; Barstad 1996; Lipschits 1999), ומנגד אחרים הטוענים לפער יישובי (פאוסט תשס״ט; Faust 2012b; Carter 1999). אין בממצאים שנחשפו בחורבת עלונה, ובתמונה העולה מאתרים אחרים ביהודה, ובעיקר בבנימין (למשל, ח׳ירבת ג׳ריס — דוד עמית, מידע בעל פה; בית אל — Kelso 1968), כדי להכריע בשאלות אלה.

עם זאת, העובדה שבחורבת עלונה רק חלק מהמבנים שנבנו בתקופת הברזל שימשו בתקופה הפרסית, מעידה אולי על פער יישובי מסוים בין שתי התקופות. דוגמות לשימוש חוזר, ואולי אף להקמתם של ׳מבני שלושה מרחבים׳ האופייניים לתקופת הברזל בתקופה הפרסית, מוכרות באתרים בחבלי ההר של ארץ־ישראל (רמת בית הכרם — דוידוביץ׳ ואחרים תשס״ו; תל נצבה — Zorn 1993, III:966; 2003; ח׳ נסיבה בגליל העליון — איזנברג ודה גרוט, בהכנה). במישור החוף, לעומת זאת, נבנו בתקופה זו ׳בתי חצר׳ (Stern 1982:47–49). תופעה זו של שמרנות מאפיינת את האזורים ההרריים בפנים הארץ לאורך התקופות ומצביעה

ככל הנראה על המשכיות בהרכב האתני של האוכלוסייה באזורים אלה (למשל, בח׳ירבת א־ראסם בשפלת יהודה — Faust and Erlich 2011:202–205).

נראה שהשוני בין חורבת עלונה, שם נמצא ׳מבנה שלושת המרחבים׳, לבין הר אדר הסמוך, שם נמצא ׳בית חצר׳ (דדון תשנ״ז), נובע מכך שהראשון שייך ככל הנראה לחלקה הקדום של התקופה הפרסית והשני לסופה של התקופה ולראשית התקופה ההלניסטית (גיטלר תשנ״ז). שוני זה בין הר אדר לחורבת עלונה מעיד לדעתנו על חדירה מאוחרת של ׳בית החצר׳ להר המרכזי. על פי הדעה הטוענת לקיומו של פער יישובי כלשהו בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית, הרי שבחורבת עלונה עמדו מספר מבנים נטושים, שבחלקם, אולי אלו שהשתמרו טוב יותר, התיישבה אוכלוסיה חדשה בתקופה הפרסית. תופעות מעין אלו מוכרות באתרים אחרים באזור ירושלים, כגון רמת בית הכרם (דווידוביץ׳ ואחרים תשס״ו) ואף עיר דוד (דה גרוט תשס״ב; De Groot 2012:173).

אין בידנו עדויות למועד שבו ננטש היישוב בחורבת עלונה, או לסיבות שגרמו לנטישתו. היעדרו של ממצא מהתקופה ההלניסטית עשוי להעיד כי הנטישה התרחשה עוד במהלך התקופה הפרסית. בחינת תכניתו של היישוב מעלה שיש הבדל בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית. בתקופת הברזל נבנו באתר לפחות שלושה מבנים מרוחקים זה מזה, הגדול שבהם שימש למגורים, ושני האחרים היו קשורים לפעילות חקלאית. בתקופה הפרסית, לעומת זאת, נעזבו חלק מהמבנים הקדומים, אך אזור המגורים התרחב ונבנו בו מבנים נוספים.

התרחבות יישובית ניכרת גם באתרים הרבים מן התקופה הפרסית שנתגלו באגן נחל שורק ובסביבתו הקרובה. מהם ניתן למנות אתר הסמוך לחורבת עלונה בעמק נחל השורק (אבנר ואיירין־רוז 2007), עין המבשר (פייג, בהכנה), חורבת המוצה (ביליג תשנ״ה), רכס שועפט (Onn, Weksler-Bdolah and Rapuano, in prep.), אל־בורג׳ (דה גרוט, בהכנה), נבי סמואל (מגן ודדון תש״ס), הר אדר (דדון תשנ״ז), הגבעה הצרפתית (Barkay, Fantalkin and Tal 2002) ואבו ע׳וש (Brandl 2000:26–27). רובם של יישובים אלו היו פרוזים ונמצאו בתוך עמקים, דבר המעיד על מצב של ביטחון יחסי ויציבות שלטונית.

לסיכום, בחורבת עלונה התקיים יישוב כפרי בסוף תקופת הברזל, שאפשר כי נוסד כבר בסוף המאה הח׳ לפסה״נ. לא ניתן לקבוע אם היישוב התקיים ברציפות בתקופה הניאו־בבלית והלאה אל התקופה הפרסית, או שהוא נוסד מחדש בראשית התקופה הפרסית ושרד רק בחלקה הקדום של התקופה. תיארוך טביעת האריה מעלונה לתקופה הניאו־בבלית, כפי שהציע ליפשיץ (תשע״ח:94), תומך באפשרות הראשונה.

התקופות הביזנטית – האסלאמית הקדומה והמאוחרת

על פי הממצא הקרמי, הפעילות החקלאית בתוך קירות הגדרה, ששרידיה הם הטרסות החקלאיות וקירות הגדרה, החלה לאחר התקופה הפרסית, ובכל מקרה לא לפני המאה הה׳ לסה״נ. פעילות זו נמשכה עד העת המודרנית.

בתקופות קדומות יותר (הב״ת 2, הברזל והפרסית) התגוררה האוכלוסייה באמצע גובה המדרון ועיבדה, קרוב לוודאי, בעיקר את אדמות העמק הפוריות, לצד נישות אקולוגיות בשקעים קרסטיים על המדרון (Gadot et al. 2018). בשלהי התקופה הביזנטית חל שינוי בדגם הפעילות החקלאית באתר עם הקמת מדרגות חקלאיות על פני המדרונות ועיבודן האינטנסיבי. ייתכן, שניצולם החקלאי של המדרונות היה תוצאה של גידול דמוגרפי שבעקבותיו הקרקעות הפוריות שבעמק לא הספיקו והיה צורך בהכשרה של קרקעות נוספות לעיבוד חקלאי. חדירתן של טכנולוגיות חקלאיות חדשות והתפשטותן בתקופה האסלאמית (למשל, הפוגארות בערבה — פורת תשע״ו; החקלאות המדברית בהר הנגב — Haiman 1995), אפשרו ככל הנראה את ניצולם של המדרונות.

נראה שאין תימוכין לדעה המקדימה את זמן הקמתן של מדרגות חקלאיות בהרי יהודה לתקופת הברזל (Edelstein and Kislev 1981; Gibson and Edelstein 1985; Gibson 2001). בכמה אתרים נמצא כי קירות

הטרסות נבנו מעל מבנים מתקופת הברזל או אף מאוחר יותר (א־ראס — ,Feig 1996: Fig. 2; 2016:2, 3 10, Plans 1, 2; מוצא — Greenhut and De Groot 2009; ח׳ירבת אל־בורג׳ — דה גרוט, בהכנה; סטף — Gibson, Ibbs and Kloner 1991). תיארוך בשיטת OSL מצביע על בנייתם בתקופות האסלאמית המאוחרת והעות׳מאנית (גדות ואחרים תשע״ו; Davidovich et al. 2012; לביקורת על שיטת תיארוך זו, ר׳ Gibson 2015).

הפניות

אבר־עוקסה ה׳ תשס״ב. תוצאותיהן של שתי חפירות במגדל. **עתיקות** 42: *9–*25.

אביצור ש׳ 1976. **אדם ועמלו, אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני ייצור בארץ ישראל**. ירושלים.

אבנר ר׳ ואיירין־רוז א׳ 2007. ירושלים, כביש 9. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקר בישראל** 119 (14.3.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=496&mag_id=112 (תאריך גישה 5.2.2020).

אדלשטיין ג׳ תשנ״ד. מנחת — כפר מתקופת הברונזה בדרום־מערב ירושלים. **קדמוניות** 103–104: 96–102.

און א׳, וקסלר־בדולח ש׳, רפיואנו י׳ וקניאס צ׳ תשס״ג. ח׳ אום אל־עומדאן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 74–78.

איזנברג ע׳ תשנ״ד. נחל רפאים — כפר מתקופת הברונזה בדרום־מערב ירושלים. **קדמוניות** 103–104: 82–95.

איזנברג ע׳ ודה גרוט א׳ תשס״ב. ירושלים וסביבותיה בתקופת הברונזה התיכונה. בתוך א׳ פאוסט וא׳ ברוך, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השביעי**. רמת גן. עמ׳ 7–12.

איזנברג ע׳ ודה גרוט א׳ בהכנה. ח׳ נסיבה.

בארי ר׳ 2012. ירושלים, רכס שועפט. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקר בישראל** 124 (17.12.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2139&mag_id=119 (תאריך גישה 5.2.2020).

ביליג י׳ תשנ״ה. חורבת המוצה. **חדשות ארכיאולוגיות** קג: 71–72.

גדות י׳, דוידוביץ׳ א׳, אבני ג׳, אבני י׳, אברהם א׳, קיסילביץ ש׳, עין־מור ד׳ ופורת נ׳ תשע״ו. מתי נבנו טרסות חקלאיות בהרי ירושלים? המקרה של נחל רפאים. בתוך ג״ד שטיבל, א׳ פלג־ברקת, ד׳ בן־עמי וי׳ גדות, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה: קובץ מחקרים** ט. ירושלים. עמ׳ 118–142.

גיטלר ח׳ תשנ״ז. המטבעות מהר אדר. **עתיקות** 32: 80–81.

גרינהוט צ׳ תשנ״ז. חידושי המחקר הארכיאולוגי בפריפריה של ירושלים, תקופות הברונזה והברזל. בתוך א׳ פאוסט, עורך. **חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השני**. רמת גן. עמ׳ 3–8.

גרינהוט צ׳ ודה גרוט א׳ תשס״ב. מוצא — ישוב מתקופת הברונזה והברזל ממערב לירושלים. **קדמוניות** 123: 12–27.

דדון מ׳ תשנ״ז. הר אדר. **עתיקות** 32: 63–79.

דה גרוט א׳ תשס״ב. מבט ליהודה מירושלים בתקופה הפרסית. בתוך א׳ פאוסט וא׳ ברוך, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השביעי**. רמת גן. עמ׳ 77–81.

דה גרוט א׳ בהכנה. ח׳ירבת אל־בורג׳.

דוידוביץ׳ א׳, פרחי י׳, קול־יעקב ש׳, הר־פלד מ׳, ויינבלט־קראוז ד׳ ועלון י׳ תשס״ו. חפירות ההצלה ביער רמות וברמת בית הכרם: נדבך נוסף להכרת הפריפריה החקלאית של ירושלים בימי הבית הראשון והשני. בתוך א׳ ברוך, צ׳ גרינהוט וא׳ פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס האחד־עשר**. רמת גן. עמ׳ 35–111.

דוידוביץ׳ א׳, פורת נ׳, גדות י׳, אבני י׳ וליפשיץ ע׳ תשע״ב. שיטה חדשה לתיארוך טראסות: מקרה מבחן מרמת רחל. בתוך א׳ פאוסט, א׳ לוי־רייפר וא׳ ברוך, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השבעה־עשר**. רמת גן. עמ׳ 473–492.

חלאילה ח׳, גרינהוט צ׳, דה־גרוט א׳ ואייריך־רוז א׳ 2005. מוצא. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (17.4.2005). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=169&mag_id=110 (תאריך גישה 5.2.2020).

ינאי א׳ תשס״א. כבשן סיד שנחפר באור עקיבא. בתוך י׳ שפנייר וא׳ ששון, עורכים. **כבשני סיד בארץ ישראל, יום עיון לזכרו של שמואל אביצור ז״ל**. ירושלים. עמ׳ 37–39.

ליפשיץ ע׳ תשס״ד. **ירושלים בין חורבן להתחדשות: יהודה תחת שלטון בבל**. ירושלים.

ליפשיץ ע׳ תשע״ח. **עידן האמפריות: היסטוריה ומנהל ביהודה לאור טביעות החותם על קנקנים (מהמאה הח׳ עד המאה הב׳ לפנה״ס)**. ירושלים.

מאיר א׳ תש״ס. ירושלים לפני דויד: סקירה ארכיאולוגית מסוף העידן הפרהיסטורי ועד לסוף תקופת ברזל א. בתוך ש׳ אחיטוב וע׳ מזר, עורכים. **ספר ירושלים: תקופת המקרא**. ירושלים. עמ׳ 33–65.

מגן י׳ ודדון מ׳ תש״ס. נבי־סמואל (שמואל הנביא – הר השמחה). **קדמוניות** 118: 62–77.

מזור ג׳ תשס״ו. בית חווה משלהי תקופת הברזל ומימי הבית השני ב׳גבעה הצרפתית׳, צפון ירושלים. **עתיקות** 54: *1–*41.

מזרחי ס׳ ופורסטני ר׳ 2016. ירושלים, רמות אלון. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 128 (10.4.2016). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=24942&mag_id=124 (תאריך גישה 5.2.2020).

מייטליס י׳ תשנ״ו. מעמדה של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה II לאור הממצאים הארכיאולוגיים. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השישי**. קדומים–אריאל. עמ׳ 11–16.

מייטליס י׳ תשנ״ח. **הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

פאוסט א׳ תשנ״ז. השפעת גידולה של ירושלים בשלהי תקופת הברזל על צורות היישוב הכפרי שסביבה. **קתדרה** 84: 53–62.

פאוסט א׳ תשס״ט. יהודה בתקופה הנארבבלית: המשכיות או משבר? **ארץ־ישראל** כט: 339–347.

פאוסט א׳ תשע״ד. תהליך גידולה הטריטוריאלי והדמוגרפי של ירושלים בתקופת הברזל: מתי, כמה ולמה? בתוך א׳ ברוך וא׳ פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים, הקובץ התשעה־עשר**. רמת גן. עמ׳ 7–37.

פורת י׳ תשע״ו. בארות־מנהרה ויישובים מהתקופה האסלאמית הקדומה בערבה. **עתיקות** 86: *1–*81.

פייג נ׳ תש״ס. סביבות ירושלים בתקופת הברזל ב׳ (תקופת המלוכה). בתוך ש׳ אחיטוב וע׳ מזר, עורכים. **ספר ירושלים: תקופת המקרא**. ירושלים. עמ׳ 387–409.

פייג נ׳ בהכנה. עין המבשר.

פלדשטיין א׳, קדרון ג׳, חנין נ׳, קמייסקי י׳ ועיטם ד׳ תשנ״ג. הסקר בדרום מפות רמאללה ואל־בירה ובצפון מפת עין־כרם (דרום גליונות 14–16 ו־14–17 וצפון גליון 13–16). בתוך י׳ מגן וי׳ פינקלשטיין, עורכים. **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין**. ירושלים. עמ׳ 133–264.

פרנקל ר׳ ואיילון א׳ תשמ״ט . **גפן, גתות ויין בעת העתיקה (ספריית אדם ועמלו 5)**. תל אביב.

ששון א׳ תש״ן. **ייצור סיד בארץ ישראל בשלהי ימי בית שני, המשנה והתלמוד**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

Aharoni Y. 1964. *Excavations at Ramat Raḥel* II: *Seasons 1961 and 1962* (Centro di studi semitici, serie archeologica 6). Rome.

Aharoni Y. 1975. Lachish V: *Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Publications 4). Tel Aviv.

Ariel D.T. and Shoham Y. 2000. Locally Stamped Handles and Associated Body Fragments of the Persian and Hellenistic Periods. In D.T. Ariel ed. *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh* VI: *Inscriptions* (Qedem 41). Jerusalem. Pp. 137–171.

Bankirer R. and Marder O. 2003. The Flints from Tel Gat Ḥefer. *'Atiqot* 44:139–142.

Bankirer R. and Marder O. 2007. The Flint Assemblages of Areas R, P, S, N and Q. In A. Mazar and R.A. Mullins eds. *Excavations at Tel Beth-Shean 1989–1996* II: *The Middle and Late Bronze Age Strata in Area R* (The Beth-Shean Valley Archaeological Project 2). Jerusalem. Pp. 690–701.

Barkay G., Fantalkin A. and Tal O. 2002. A Late Iron Age Fortress North of Jerusalem. *BASOR* 328:49–71.

Barstad H.M. 1996. *The Myth of the Empty Land: A Study in the History and Archaeology of Judah during the "Exilic" Period* (Symbolae Osloenses Fasc. Suppl. XXVIII). Oslo.

Barzilay E. 2003. The Geological Setting. In H. Khalaily and O. Marder. *The Neolithic Site of Abu-Gosh: The 1995 Excavations* (IAA Reports 19). Jerusalem. Pp. 3–13.

Ben-Arieh S. 2000. Salvage Excavations near the Holyland Hotel, Jerusalem. *'Atiqot* 40:1–24.

Bennett W.J. and Blakely J.A. 1989. *Tell el-Hessi* III: *The Persian Period (Stratum V)* (2 vols.). Winona Lake.

Brandl B. 2000. A Persian-Period Phoenician Glass Scaraboid from Cave 2 near the Holyland Hotel, Jerusalem. *'Atiqot* 40:25–31.

Carter C.E. 1999. *The Emergence of Yehud in the Persian Period: A Social and Demographic Study* (*JSOT* Suppl. S. 294). Sheffield.

Davidovich U., Porat N., Gadot Y., Avni Y. and Lipschits O. 2012. Archaeological Investigations and OSL Dating of Terraces at Ramat Rahel, Israel. *JFA* 37:192–208.

De Groot A. 2012. Discussion and Conclusions. In A. De Groot and H. Bernick-Greenberg. *Excavations at the City of David, 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh* VIIA: *Area E; Stratigraphy and Architecture* (Qedem 53). Jerusalem. Pp. 141–184.

De Groot A. and Ariel D.T. 2000. Ceramic Report. In D.T. Ariel ed. *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh* V: *Extramural Areas* (Qedem 40). Jerusalem. Pp. 91–154.

De Groot A. and Bernick-Greenberg H. 2012. *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh* VIIB: *Area E; The Finds* (Qedem 54). Jerusalem.

De Groot A., Geva H. and Yezerski I. 2003. Iron Age II Pottery. In H. Geva. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* II: *The Finds from Areas A, W and X-2; Final Report.* Jerusalem. Pp. 1–49.

Edelstein G. and Kislev M. 1981. Mevasseret Yerushalayim: The Ancient Settlement and Its Agricultural Terraces. *BA* 44:53–56.

Eshel I. 1995. Two Pottery Groups from Kenyon's Excavations on the Eastern Slope of Ancient Jerusalem. In I. Eshel and K. Prag eds. *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967* IV:

The Iron Age Cave Deposits on the South-East Hill and Isolated Burials and Cemeteries Elsewhere (British Academy Monographs in Archaeology 6*)*. Oxford. Pp. 1–157.

Faust A. 2012a. *Judah in the Neo-Babylonian Period: The Archaeology of Desolations* (Society of Biblical Literature. Archaeology and Biblical Studies 18). Atlanta.

Faust A. 2012b. Social, Cultural and Demographic Changes in Judah during the Transition from the Iron Age to the Persian Period and the Nature of the Society during the Persian Period. In J.U. Ro ed. *From Judah to Judaea: Socio-Economic Structures and Processes in the Persian Period* (Hebrew Bible Monographs 43). Sheffield. Pp. 106–132.

Faust A. and Erlich A. 2011. *The Excavations of Khirbet er-Rasm, Israel: The Changing Faces of the Countryside* (BAR Int. S. 2187). Oxford.

Feig N. 1996. New Discoveries in the Rephaim Valley, Jerusalem. *PEQ* 128:3–7.

Feig N. 2016. Khirbat er-Ras, Jerusalem: Iron Age and Ottoman-Period Remains. *HA–ESI* 128 (October 10). http://www.hadashot-esi.org.il/images//er-Ras.pdf (accessed February 23, 2020).

Freud L. 1999. The Iron Age. In I. Beit Arieh ed. *Tel ʻIra: A Stronghold in the Biblical Negev* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 15). Tel Aviv. Pp. 189–289.

Gadot Y. 2015. In the Valley of the King: Jerusalem Rural Hinterland in the 8th–4th Centuries BCE. *Tel Aviv* 42:3–26.

Gadot Y., Elgart-Sharon Y., Ben-Melech N., Davidovich U., Avni G., Avni Y. and Porat N. 2018. OSL Dating of Pre-terraced and Terraced Landscape: Land Transformation in Jerusalem's Rural Interland. *JAS Reports* 21:575–583.

Gershuny L. This volume. The Middle Bronze Age Pottery from Ḥorbat ʻAlona (Khirbat el-ʻAlawina).

Gibson S. 1984. Lime Kiln in North-East Jerusalem. *PEQ* 116:94–102.

Gibson S. 2001. Agricultural Terraces and Settlement Expansion in the Highlands of Early Iron Age Palestine: Is There any Correlation Between the Two? In A. Mazar ed. *Studies in the Archaeology of the Iron Age in Israel and Jordan* (*JSOT* Suppl. S. 331). Sheffield. Pp. 113–146.

Gibson S. 2015. The Archaeology of Agricultural Terraces in the Mediterranean Zone of the Southern Levant and the Use of the Optically Stimulated Luminescence (OSL) Dating Method. *Erlanger geographische Arbeiten* 42:295–314.

Gibson S. and Edelstein G. 1985. Investigating Jerusalem's Rural Landscape. *Levant* 17:139–155.

Gibson S., Ibbs B. and Kloner A. 1991. The Sataf Project of Landscape Archaeology in the Judean Hills: A Preliminary Report on Four Seasons of Survey and Excavation (1987–89). *Levant* 23:29–54.

Gopher A. 1994. *Arrowheads of the Neolithic Levant: A Seriation Analysis* (ASOR Dissertation Series10). Winona Lake.

Greenhut Z. and De Groot A. 2009. *Salvage Excavations at Tel Moẓa: The Bronze and Iron Age Settlements and Later Occupations* (IAA Reports 39). Jerusalem. Pp. 61–114.

Haiman M. 1995. Agriculture and Nomad: State Relations in the Negev Desert in the Byzantine and Early Islamic Periods. *BASOR* 297:29–53.

Kelso J.L. 1968. *The Excavation of Bethel (1934–1960)* (AASOR 39). Cambridge, Mass.

Khalaily H. 2016. The Flint Material. In E.C.M. van den Brink and C. Commenge. Lod (Newe Yaraq): A Late Roman Pottery Kiln and Pottery Neolithic A (Jericho IX/Lodian) Remains. *'Atiqot* 85:27–31.

Khalaily H., Bar-Yosef O., Barzilai O., Boaretto E., Bocquentin F., Eirikh-Rose A., Greenhut Z., Goring-Morris A.N., Le Dosseur G., Marder O., Sapir-Hen L. and Yizhaq M. 2007. Excavations at Motza in the Judean Hills and the Early Pre-Pottery Neolithic B in the Southern Levant. *Paléorient* 33/2:5–37.

Khalaily H., Marder O. and Bankirer R.Y. 2003. The Lithic Assemblage. In H. Khalaily and O. Marder. *The Neolithic Site of Abu-Gosh: The 1995 Excavations* (IAA Reports 19). Jerusalem. Pp. 23–46.

Lechevallier M. 1978. *Abou Gosh et Beisamoun: Deux gisements du VIIe millénaire avant l'ère chrétienne en Israël* (Mémoires et travaux du Centre de recherches préhistoriques français de Jérusalem 2). Paris.

Lemaire A. 1981. Classification des estampilles royales judéennes. *Eretz-Israel* 15:54*–60*.

Lipschits O. 1999. The History of the Benjamin Region under Babylonian Rule. *Tel Aviv* 26:155–190.

Lipschits O., Sergi O. and Koch I. 2010. Royal Judahite Jar Handles: Reconsidering the Chronology of the *lmlk* Stamp Impressions. *Tel Aviv* 37:3–32.

Lipschits O., Sergi O. and Koch I. 2011. Judahite Stamped and Incised Jar Handles: A Tool for Studying the History of Late Monarchic Judah. *Tel Aviv* 38:5–41.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE* (*JSOT*/ASOR Monograph Series 9). Sheffield.

McNicoll A.W., Smith R.H., Hennessy J.B. 1982. *Pella in Jordan* 1: *An Interim Report on the Joint University of Sydney and the College of Wooster Excavations at Pella 1979–1981* (2 vols.). Canberra.

Milevski I. This volume. A Scarab and Two Scaraboids from Ḥorbat 'Alona (Khirbat el-'Alawina).

Onn A. and Rapuano Y. 1993. Jerusalem, Kh. er-Ras. *ESI* 13:71.

Onn A., Weksler-Bdolah S. and Rapuano Y. In preparation. *Excavations on the Shu'afaṭ Ridge, North of Jerusalem* (IAA Reports). Jerusalem.

Rapuano Y. and Onn A. 2004. An Iron Age Structure from Shu'afaṭ Ridge, Northern Jerusalem. *'Atiqot* 47:119–129.

Rapuano Y. and Onn A. 2011. A Cairn Field on the Northern Periphery of Jerusalem. *'Atiqot* 65:1*–23*.

Rosen S.A. 1983a. The Canaanean Blade and the Early Bronze Age. *IEJ* 33:15–29.

Rosen S.A. 1983b. *Lithics in the Bronze and Iron Ages in Israel.* Ph.D. diss. University of Chicago. Chicago.

Rosen S.A. 1997. *Lithics after the Stone Age: A Handbook of Stone Tools from the Levant.* Walnut Creek–London–New Dehli.

Rosen S.A. 1998. The Chipped Stone Assemblage. In G. Edelstein, I. Milevski and S. Aurant. *Villages, Terraces and Stone Mounds: Excavations at Manaḥat, Jerusalem, 1987–1989 (The Rephaim Valley Project)* (IAA Reports 3). Jerusalem. Pp. 78–88.

Shamir O. 1996. Loomweights and Whorls. In D.T. Ariel and A. De Groot eds. *City of David Excavations: Final Report* IV (Qedem 35). Jerusalem. Pp. 135–170.

Singer-Avitz L. 1989. Local Pottery of the Persian Period (Strata XI–VI). In Z. Herzog, G.R. Rapp and O. Negbi eds. *Excavations at Tel Michal, Israel* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 8). Minneapolis–Tel Aviv. Pp. 115–144.

Stern E. 1982. *Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period 538–332 B.C.* Warminster–Jerusalem.

Stern E. 2007. The Persian Period. In E. Stern. *En-Gedi Excavations* I: *Conducted by B. Mazar and I. Dunayevsky; Final Report (1961–1965).* Jerusalem. Pp. 193–270.

Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem 1961–1967* I. Jerusalem. Pp. 60–107.

Ussishkin D. 2011. The Dating of the *lmlk* Storage Jars and Its Implications: Rejoinder to Lipschits, Sergi and Koch. *Tel Aviv* 38:220–240.

Zimhoni O. 1997. *Studies in the Iron Age Pottery of Israel: Typological, Archaeological and Chronological Aspects* (Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University Occasional Publications 2). Tel Aviv.

Zorn J.R. 1993. *Tell en-Nasbeh: A Re-evaluation of the Architecture and Stratigraphy of the Early Bronze Age, Iron Age and Later Periods* (4 vols.). Berkeley.

Zorn J.R. 2003. Tell en-Nasbeh and the Problem of the Material Culture of the Sixth Century. In O. Lipschits and J. Blenkinsopp eds. *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period.* Winona Lake. Pp. 413–447.

Zuckerman S. 2012. The Pottery of Stratum 9 (The Persian Period). In A. De Groot and H. Bernick-Greenberg. *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh* VIIB: *Area E; The Finds* (Qedem 54). Jerusalem. Pp. 31–50.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

Remains of Rural Settlements from the Middle Bronze Age, the Late Iron Age and the Persian Period, and Terrace Walls from the Late Byzantine and Islamic Periods at Ḥorbat ʻAlona (Khirbat el-Alawina)

Shlomit Weksler-Bdolah
(Pp. 1*–70*)

The site is located northwest of Jerusalem, on the lower part of a spur that slopes south to Naḥal Soreq (map ref. 21760–795/63475–519; 630–670 m above sea level; c. 20 dunam; Figs. 1, 2). Today, the slope is terraced and is covered with a forest. Two excavation seasons were conducted at the site, in 1994 and in 1995, revealing settlement remains from Middle Bronze Age IIB, the late Iron Age and the Persian period; above them were the remains of agricultural activity and installations dating from the Byzantine and the Early and Late Islamic periods.

Middle Bronze Age IIB

Remains of buildings from this period were discovered in four excavation areas concentrated in a narrow strip across the middle of the slope, c. 50 m above the streambed of Naḥal Soreq (Areas A, A20, B, F; Plan 1). The remains in Area B were best preserved and therefore, are presented first.

Area B (Plans 1, 2; Figs. 4–11)
A residential building with two phases of construction was exposed.

The Early Phase. In this phase, a square structure (13 × 13 m) was built, with a central rectangular courtyard (L286/L210) flanked by rooms on its north (L209, L211) and south (L282, L272, L238, L273). The courtyard floor was for the most part the leveled bedrock, except for its southern and western parts, where it was stone-paved (Figs. 3, 4). A round stone (diam. 0.45) and a hewn depression (L256; diam. c. 0.45 m), set on an east–west axis along the center of the courtyard, may have served as bases for wooden columns that supported the courtyard's roof. A scaraboid was found in the fill above the courtyard floor (see Milevski, this volume: No. 3). A hewn, rectangular installation (L251; Fig. 4) and an oval installation (L258/L215) were incorporated into the courtyard's floor and were probably used for storage; a jug and a juglet were found within the oval installation (Fig. 5; see Gershuny, this volume: Fig. 10:4, 6).

Rooms 209 and 211 to the north of the courtyard were only partially exposed (Fig. 6). Their floors comprised leveled bedrock and flat stones. Two cupmarks (diam. and depth 0.20–0.25 m) were hewn in the floor of Room 211; their use was not clear.

A staircase (Fig. 7) descended from the courtyard to the southern row of rooms, whose floors were made of beaten earth (Figs. 8–10). A collapse of brick material was exposed on the floor of the eastern room (L231), and a broken jar was discovered on the floor in the western room (L273/L238; see Gershuny, this volume: Fig. 9:1). The room was blocked with a stone collapse; among the stones was a lintel, which was found near the entrance.

The Later Phase. In this phase changes were made in the inner plan of the building. The courtyard was reduced in size and new floors were laid. Two rooms (L223 in the east, L220 in the west) were built above the stone collapse that had covered the southern part of the early phase of the building following its destruction. The walls of this later phase were sealed beneath Terrace Wall 2004, dating from the Early Islamic period (Figs. 2, 11).

The finds above and beneath the floors of the later-phase building included mainly potsherds (see Gershuny, this volume) and flint objects (Fig. 51; studied by Hamoudi Khalaily and Rina Bankierer). The assemblage is domestic in nature, comrising a variety of household utensils for daily use.

Area A20 (Plans 1, 3; Fig. 12)
This area is located c. 10 m northwest of Area B, and extends over an area of c. 200 sq m. Wall and floor segments, delimiting at least two square spaces (L165 in the east, L138/139 in the west), were found. The finds above and below Floor 138/139 were dated to MB IIB (see Gershuny, this volume).

Area A (Plans 1, 4; Figs. 13, 14)
This area (20 × 40 m) extends north of Area A20, at the northern part of the site. Many east–west walls were built across the slope, and between them were meager walls in a north–south direction (Figs. 13, 14); these probably formed rows of square rooms across the slope. One square room (L135) was exposed in the western part of the area; in its center was a square stone base for a column to support the ceiling (Fig. 13). Leveled bedrock served as its floor, and a fill of small stones probably served as its bedding in places where the rock was missing. A small rectangular installation (L154) was incorporated in the floor.

The finds in Area A comprised mainly fragments of pottery vessels (see Gershuny, this volume), including a ceramic spindle whorl (Fig. 39; studied by Orit Shamir), and flint objects (Fig. 51; studied by Hamoudi Khalaily and Rina Bankierer), dating to MB IIB.

A long and wide terrace wall (W10008), probably belonging to a later agricultural system, extends along the southern side of the area, in a general east–west direction.

Area F (Plans 1, 5)
This area is located in the southwestern part of the site. The slope was covered with stone collapse and above it was a terrace wall (W60002). A few flimsy walls and a small section of a stone floor were discovered south of the terrace wall. These remains belong to several periods, the earliest of which dates to MB IIB, based on the potsherds found above and below stone floors L602 and L632, and in the fill within the stone collapse (L608, L624; see Gershuny, this volume). The terrace wall dates to the Late Islamic period.

Summary: The Middle Bronze Age IIB
The pottery assemblage retrieved from the MB IIB structures is homogeneous, both typologically and technechologically (see Gershuny, this volume), and therefore, they seem to have operated contemporaneously. The structures belonged to a settlement that had existed on the northern slope of Naḥal Soreq, c. 50 m above the streambed. Although only a small part of the settlement was excavated, it can be assumed that its total area was at least 10–15 dunams.

The structures appear to have been residential, and in the absence of fortifications, this seems to have been a rural settlement. Similar rural villages were exposed in the north of Jerusalem, in Naḥal Zimri, and in the south of the city, along Naḥal Refa'im. All these villages are located mid-slope; however, while the other settlements were founded in the Intermediate Bronze Age, the site at Ḥorbat 'Alona was first established in MB IIB. Two types of residential buildings were discovered: the 'courtyard house', comprising a large courtyard in the center, surrounded by rooms, as is the building exposed in Area B, and the 'terraced house', comprising a row of rooms along a terrace, and next to them, on a lower rock step, another row of rooms, similar to the building uncovered in Area A. The 'courtyard-house' type probably belonged to a nuclear family, while the 'terraced house' was probably inhabited by extended families. The economy of the villagers was apparently based on agricultural crops, which were cultivated in the Naḥal Soreq valley.

The villages surrounding Jerusalem are located 6–8 km from the city and have been defined as the city's satellite settlements, which served as its agricultural hinterland. The prosperity of these satellite settlements reflects the power of Jerusalem, which was fortified by a wall during this period. The village at Ḥorbat 'Alona seems to have been abandoned by its occupants in an orderly manner prior to the destruction of its buildings. For this reason, almost no complete vessels were discovered. A similar picture emerged from the other satellite settlements of Jerusalem. The reasons for their abandonment might be related to a decline in the security situation, or to natural factors, such as drought, or soil depletion.

The Iron Age and the Persian Period

Shlomit Weksler-Bdolah and Alon De Groot

Buildings dating to these periods were exposed in Areas C, D and H (Plan 1).

Area C (Plans 1, 6; Figs. 15–29)
This area is located on a moderate bedrock step, at an altitude of 640–645 m above sea level. In the center of this area, a 'three-room house' was exposed, with a courtyard to its east. The house and courtyard were surrounded by three building: a 'northern building', an 'eastern building' and a 'southern building'.

The 'Three-Room House' (external dimensions 7.5 × 12.5 m; Figs. 15, 16) was founded on bedrock. Its walls were built of one row of roughly-hewn square stones; large stones were incorporated in its outer walls (Fig. 17). The walls of the broad, western room of the house (width 0.7–0.8 m) were wider than those of the long rooms (width 0.5 m), perhaps since they carried an upper floor. The walls are plastered with yellowish white plaster.

The main entrance to the builing (width 1.2 m) was incorporated in its eastern wall. It led from the courtyard to the northeastern room. The eastern part of the northeastern room was paved with stone slabs (Fig. 15); in its western part, the leveled bedrock served as its floor. Within the room were a rectangular installation (L506), and next to it, a shallow cupmark (Fig. 23). The room was divided into two spaces by a row of partly-hewn stones (W30016; Figs. 22, 23), which seemed as they had fallen. The origin of the stones is unclear; they may have been part of a partition wall or a late addition.

The southern space was divided into two square rooms. The eastern room (L372) had a floor of leveled bedrock and stone slabs (Fig. 24), upon which a scarab was found, dating from the Middle Bronze Age (see Milevski, this volume: No. 1). An earlier cup mark was hewn in the northwestern corner of the room, partially sealed under W30015 (Fig. 25). In the western room (L316) was a leveled-bedrock floor in its northern part; no floor was preserved in its southern part.

The broad room's (L519/L523) foundations were hewn in bedrock (Figs. 16, 26). Two square niches (windows?) were incorporated in its eastern wall (Fig. 16). Leveled bedrock served as a floor in the northern part, incorporating a hewn rectangular installation (L514).

Along the eastern facade of the 'three-room house' is a large rectangular courtyard (L374), in the center of which a stone-paved floor survived. Adjacent to the eastern wall of the courtyard were two wall segments (an installation?). A scaraboid was found in the fill within the courtyard (see Milevski, this volume: No.2). North of the northwestern corner of the courtyard was an arched wall (W30008), founded on bedrock, which enclosed two hewn installations of unknown date: a plastered round installation (L349; Fig. 27) and a cup mark (L336).

The 'Northern Building' is located to the north of the 'three-room house'. Its southern wall (W30013), and two inner walls (W30052, W30053), forming a corner, survived.

The 'Eastern Building' is located to the east of the courtyard of the 'three-room house'. It comprises meager walls, whose axis is different from that of the 'three-room house', and its plan remains unknown.

The 'Southern Building', to the south of the courtyard of the 'three-room house', is square. Inside the building, a wall stump survived and a floor of compact earth (L501), as well as a rectangular installation (L508), which leaned against the southern wall of the building (Fig. 29).

The axes of the rock-hewn installations and that of the walls of the 'three-room house' above them attest to at least two construction phases. It can therefore be determined that the 'three-room house' and the courtyard belong to a later stage that the hewn installations; however, its exact date is unknown. The northern and southern buildings were built parallel to the 'three-room house' and abutting its walls; therefore, they must be later in date, at least technically. The walls of the eastern structure have no physical connection to the structure of the 'three-room house', and therefore, their stratigraphical relationship is unknown.

The finds within the 'three-room house' date to the late Iron Age and the beginnng of the Persian period (seventh–sixth centuries BCE; Figs. 43–46). Most of the finds originated in a thin yellowish white fill above the floors and in the installations; some finds were recovered from a fill of earth and stones below the floor that was not preserved. This fill was sealed beneath a layer of *terra rosa* soil and stone collapse. Therefore, it is proposed to date the construction of the 'three-room house' to the late Iron Age–beginnng of the Persian period, and its later phase, and possiblly that of the adjacent buildings as well, to the Persian period. The *terminus post quem* for the hewing of the installations is the late Iron Age.

The finds in the northern and eastern buildings (Fig. 47) originated in earth fills adjacent to the walls and above bedrock, under a *terra rosa* layer. They date from the Persian period. The vessels from from the southern structure originated in the fill above and below Floor 501 and date to the Persian period.

Area D (Plans 1, 7; Figs. 30–32)

This area is located in the southwestern part of the site (c. 630 m above sea level). Remains of a building, a rock-hewn winepress and a late terrace wall were exposed. The entrance to the builing was located in its southern wall. From it, two steps ascended to a long, narrow corridor (L486), paved with small stone slabs.

To the west of Corridor 486 and perpendicular to it were preserved the remains of three narrow spaces: a southern space (L468), with a floor of medium-sized stone slabs in its west; a middle space (L455), with a partially-preserved packed-earth floor in its western side; and a northern space (L456), with a partially-preserved packed-earth floor in its western side. Between the spaces and the corridor was probably a colonnaded wall, as is attested by a pillar base found at the end of one of the walls and a column fragment discovered on the corridor floor (Fig. 30).

To the south of the building, on a lower rock step, probably surrounded by a stone fence, was a winepress, which included a treading floor (L418), a settling pit (L419) and a collecting vat (L420). A niche was hewn in W30004 to anchor the pressing beam (Fig. 32). To the east of the treading floor was a round surface hewn in bedrock (L421), and on its eastern side was a round depression that drained eastward through a hewn channel into a rectangular pit (L422). This surface was probably used to drain the first must extracted by self-pressure, or perhaps, an additional winepress. This type of winepress is typical of the Iron Age. The fact that the niche was integrated in W30004 indicates that the building and the winepress were contemporaneous.

The western part of the building and the winepress were sealed under a late fence wall (W40002). Between the wall stones, on the floors of the building and inside the winepress were numerous potsherds dating from the late Iron Age (Figs. 40, 41). Potsherds from the Early Islamic period (Fig. 49) were the latest finds between the stones of the fence wall, indicating the earliest date of its construction.

Area H (Plans 1, 8; Figs. 33–36)

This area was located on the upper terrace, at a height of c. 665 m above sea level (Plan 1). Remains of a rectangular tower and a rock-hewn winepress (Figs. 33–35) were exposed, and next to them was a system of terrace walls (Fig. 36).

The tower (L760/L836) comprised a foundation built of a single row of large roughly-hewn fieldstones (width 0.7 m). The southern wall was thickened by an inner row of small stones (width 1 m). The tower was entered from the north. Leveled bedrock served as its floor.

A rock-hewn winepress was exposed south of the tower, on a 1.5 m lower bedrock step. The winepress consisted of a square treading floor (L837), delimited on the north by the tower wall (W80106), in which a square niche was installed for anchoring the pressing beam (L850; Fig. 35), similar to the one exposed in the winepress in Area D. In the southern part of the treading floor was a round depression (L820); another depression was hewn it its western part and connected through an open channel to an elongated settling pit (L819), and then, by means of a hewn channel, to a round collecting vat (L833).

To the east of the tower and abutting it was a terrace wall (W80102). A series of terrace walls was exposed to its south (Fig. 36).

As W80106 served both the tower and the winepress, it seems that these two elements were contemporary. Wall 80102 abbuted the corner of the tower, indicating that it and the other terrace walls were later than the tower.

The finds within the tower included potsherds dating from MB IIB, the Iron Age and the Persian period (Fig. 48). The tower appears to have been built in the late Iron Age, or in the early Persian period. The winepress is typical of the Iron Age. The tower-and-winepress complex here are similar to the building and winepress complex exposed in Area D. In both cases, the niches for anchoring the pressing beams were installed in the walls of the buildings. Based on this similarity, the dating of the structure in Area D to the Iron Age, as well as the date of the finds within the tower, the tower and the winepress in Area H, were dated to the late Iron Age, or to the beginning of the Persian period. Similar field towers are known at other nearby Iron Age sites, such as Khirbat er-Ras. The terrace walls in this area were later in date, probably related to the agricultural activity at the site during the Roman period or later.

Summary: Late Iron Age–Early Persian Period

At the end of the Iron Age–beginning of the Persian period, a rural settlement existed at the site. The site is similar in nature to many other Iron II sites located near Jerusalem, along Naḥal Soreq: Khirbat el-Burj, located northeast of Ḥorbat ʻAlona, and Moẓa, located about 3 km west of the site. In this area, large stone heaps dating to this period were also excavated. These were are all part of Jerusalem's agricultural hinterland.

Most of the ceramic finds from Ḥorbat ʻAlona can be attributed to the last phase of the Iron Age, similar to those found at other agricultural sites in the area. It is not possible, however, to determine whether the village was founded in the late eighth century BCE or later. The later date, however, finds support in the *lmlk* stamp found at the site (Fig. 40:8), which should probably be dated to the beginning of the seventh century BCE. No evidence of destruction were documented at the site at the end of the Iron Age. Although the building in Area D ceased to exist at the end of the Iron Age, the two buildings in Areas C and H continued in use during the Persian period.

The ceramic assemblage from the Persian period comprises several types that indicate a continuity from the Iron Age. These types belong to the early stages of the Persian period. It is noteworthy that some of the vessel types found at nearby Har Adar and dated to the end of the Persian period do not appear at Ḥorbat ʻAlona. Based on these distinctions, it seems possible to date the settlement at Ḥorbat ʻAlona to the early phase of the Persian period. The fact that the inhabitants of Persian-period Ḥorbat ʻAlona reused only part of the Iron Age buildings might indicate a gap between the two periods.

Also, the architectural preferences of the inhabitants of both sites might point to a chronological difference. The 'three-room house' unearthed at Ḥorbat ʻAlona seems to point to an earlier date, i.e., the early part of the Persian period, while the 'courtyard house' at Har Adar attests to a later date, at the end of the Persian–beginning of the Hellenistic periods. This might indicate the late penetration of the 'courtyard-house' plan to the central mountain region, supporting the hypothesis regarding a settlement gap between the Iron Age and the Persian period, which was also documented at other sites in the Jerusalem area, such as Ramat Bet Ha-Kerem and the City of David.

There is no evidence for dating the abandonment of the settlement at Ḥorbat ʻAlona, or the reasons thereof. The absence of finds from the Hellenistic period may indicate that the settlement was abandoned during the Persian period. In terms of settlement plan, it is possible to point out a difference between the Iron Age and the Persian period: while in the Iron Age, at least three buildings were built at a distance from one another, the largest of which was used as a residence and the other two connected with agricultural activity, in the Persian period, some of the ancient buildings were abandoned, but the living space was expanded and more buildings were built.

In conclusion, a rural settlement existed at Ḥorbat ‘Alona at the end of the Iron Age. It may have been founded as early as the end of the eighth century BCE. It could not be established whether the settlement existed continuously from the Neo-Babylonian period to the Persian period, or was reestablished in the Persian period and lasted only throughout its early phase. The first possibility finds support in the finding of a lion stamp-seal (Fig. 38:3), which possibly dates to the Neo-Babylonian period.

The Byzantine–Early and Late Islamic Periods (Plan 1)

Terrace walls, agricultural fences and a limekiln were attributed to these periods. In Area I (Plans 1, 9), no ancient remains were exposed, and therefore, the terrace walls and fences appear to have been associated with agricultural cultivation of the slope, rather than being part of an ancient structure.

The terrace walls are characterized by an orderly exterior face, facing downslope, and behind it, a soil fill. In many cases, the walls were built on a rock step or on the remains of ancient buildings, such as W2004 in Area B, which was built above an MB IIB building. It is difficult to determine the terraces’ date of construction; however, since the remains of the exposed structures were sealed under the soil of the terraces, they must be later than the latest structures at the site, i.e., later than the Persian period.

A large, round limekiln was found in Area C (c. 640 m above sea level; Plans 1, 10; Figs. 37, 38). The exterior walls of the limekiln are built of large, roughly-hewn stones, reused from the ancient structures; its interior walls were assembled from small stones, mostly burned. The construction of limekilns near archaeological sites is a well-known phenomenon.

Summary: The Byzantine–Early and Late Islamic Periods

The exploitation of the agricultural terraces and fences began after the Persian period and not before the sixth century CE, based on the pottery finds within the walls. Toward the end of the Byzantine period, a change in the model of agricultural activity was observed: whereas in the earlier periods (MB IIB, Iron Age and the Persian period) the population lived in the middle of the slope and cultivated the fertile valley lands, in the later, Byzantine and Islamic periods, the slopes were terraced and intensively cultivated. This agricultural activity continued until modern times.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. Area B, fence wall and stone collapse, general view to the west.
Plan 1. Location of the excavation areas at the site.
Fig. 3. Area B, courtyard floor (L286/L210), looking north.
Plan 2. Area B, plan and sections.
Fig. 4. Area B, courtyard floor, looking west; W2023 of the later phase is built above Installation 251 of the earlier phase.
Fig. 5. Area B, Installation 215/248 with *in situ* jug, looking west.
Fig. 6. Area B, general view to the south.
Fig. 7. Area B, steps leading from the upper level to the lower one, looking north.
Fig. 8. Area B, entrance in W2019, between Room 272 and Room 238, looking east.
Fig. 9. Area B, entrance in W2020, between Room 272 and Room 238, looking east; the entrance is blocked by W2022 of the later phase.
Fig. 10. Area B, floor of Room 273, looking north.
Fig. 11. Area B, Fence W2004 above building remains, looking south.
Plan 3. Area A20.
Fig. 12. Area A20, remains of Building 139, looking north.
Plan 4. Area A, plan and sections.
Fig. 13. Area A, general view to the east at the end of the excavation.
Fig. 14. Area A, general view to the north.
Plan 5. Area F.
Plan 6. Area C, plan and sections.
Fig. 15. Area C, the 'three-room house', looking west; in foreground—remains of the entrance.
Fig. 16. Area C, the 'three-room house', general view to the northeast; the figure is standing in the northern space.
Fig. 17. Area C, the 'three-room house', the inner face of W30007, in which a large stone slab was integrated, looking west.
Fig. 18. Area C, the 'three-room house', the inner face of W30005, founded on hewn bedrock, looking north.
Fig. 19. Area C, the 'three-room house', entrance in W30015, looking west.
Fig. 20. Area C, the 'three-room house', entrance in W30014, looking north.
Fig. 21. Area C, the 'three-room house', entrance in W30006, looking east.
Fig. 22. Area C, the 'three-room house', stone-paved floor (L308), looking south; in background—the leveled bedrock in the northern space.
Fig. 23. Area C, the 'three-room house', the northern space and Installation 506, looking south.
Fig. 24. Area C, the 'three-room house', the southeastern room, looking north; an earlier, rock-hewn cup mark in the corner of the room is sealed beneath W30015.

Fig. 25. Area C, the 'three-room house', the southeastern room and Cup mark 516, looking north.
Fig. 26. Area C, the 'three-room house', the broad room (L523/L519), looking north.
Fig. 27. Area C, Installation 506, looking south.
Fig. 28. Area C, general view to southeast; in foreground—the northern building, and in background, the 'three-room house'.
Fig. 29. Area C, Installation 508 integrated in the floor of the southern building, looking north.
Plan 7. Area D, plan and sections.
Fig. 30. Area D, *in situ* column drum, looking north.
Fig. 31. Area D, the winepress, looking north; in background—the niche in W40003 for anchoring the pressing beam.
Fig. 32. Area D, the niche for anchoring the pressing beam in W40003, looking north.
Plan 8. Area H, plan and sections.
Fig. 33. Area H, general view to northwest; in foreground—the bedrock with the winepress, and in the background—the tower.
Fig. 34. Area H, the tower and the winepress, looking north.
Fig. 35. Area H, the niche for anchoring the pressing beam in W80106, looking north.
Fig. 36. Area H, a system of terraced walls, looking north.
Plan 9. Area I, plan and section.
Fig. 37. Area I, the limekiln, looking north.
Plan 9. Area C, the limekiln, plan and section.
Fig. 38. Area I, inner part of the limekiln, looking east; the sign rests on the combustion chamber.
Fig. 39. Spindle whorl (L769, B7380).
Fig. 40. Iron Age pottery from the rooms in Area D.
Fig. 41. Iron Age pottery from the fills within the winepress in Area D.
Fig. 42. Iron Age pottery from between the stones of fence W40002.
Fig. 43. Iron Age pottery from the 'three-room house' in Area C.
Fig. 44. Persian-period pottery from the 'three-room house' in Area C.
Fig. 45. Persian-period pottery from the southern building in Area C.
Fig. 46. Persian-period pottery from the courtyard of the 'three-room house' in Area C.
Fig. 47. Persian-period pottery from the northern and eastern buildings in Area C.
Fig. 48. Persian-period pottery from the tower in Area H.
Fig. 49. Byzantine- and Early Islamic-period pottery.
Fig. 50. Flint items: core types.
Fig. 51. Flint items from the Middle Bronze Age.
Fig. 50. Flint items from the Iron Age.
Fig. 50. Flint items: surface finds.